

ΤΟ ΜΕΛΛΟΝ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΜΑΣ ΤΑΞΕΩΣ (Die Zukunft Unserer Wirtschaftsordnung)

Τοῦ καθηγητοῦ κ. ERICH PREISER

Κατὰ μετάφραση κ. ΚΩΣΤ. ΣΤΥΛΙΑΔΙΩΤΗ

Εἰσαγωγικὸ σημεῖωμα τοῦ μεταφραστοῦ

Ὁ Ε. Preiser, τακτικὸς Καθηγητὴς τῶν οικονομικῶν καὶ κοινωνικῶν ἐπιστημῶν τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Μονάχου, συνεκδότης τῆς «Ἐπετηρίδος Πολιτικῆς Οἰκονομίας καὶ Στατιστικῆς», καθὼς καὶ τῆς «Ἐγκυκλοπαιδείας Νομικῶν καὶ Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν», ἀναλὺει στὸ σύγγραμμα τοῦτο τὰ φλέγοντα οικονομικὰ καὶ κοινωνικὰ προβλήματα τῆς ἐποχῆς μας, τὰ ὁποῖα εἶναι, κατὰ κύριο λόγο, τὰ προβλήματα τῆς καπιταλιστικῆς οἰκονομίας. Τὸ ἐνδιαφέρον του δὲν ἐξαντλεῖται μόνο στὴν ἐναργῆ ἔκθεση τῶν προβλημάτων αὐτῶν, ἀλλὰ δείχνει καὶ δυνατότητες ἐπιλύσεως τῶν, χωρὶς νὰ προβαίνει σὲ καμμιά πρόγνωση, ἐπειδὴ δὲ πιστεύει στὸ νόμο τῆς ἀναγκαστικῆς ἐξελίξεως, ἀλλὰ στὴν ἐλευθερία τῆς ἀνθρωπίνης βουλήσεως, ἡ ὁποία καὶ ἀποτελεῖ τὸν ἀποφασιστικώτερο παράγοντα διαμορφώσεως τῆς ἐκάστοτε κοινωνικῆς καὶ οικονομικῆς πραγματικότητος. Τὸ ἔργο αὐτό, τὸ ὁποῖο βγῆκε ἤδη σὲ τρίτη ἔκδοση στὴ Γερμανία καὶ μεταφράστηκε καὶ στὴν Ἰαπωνικὴ γλῶσσα, εἶναι γραμμένο μὲ μιὰν ἀπλῆ, ζωντανὴ καὶ παραστατικὴ γλῶσσα, πρᾶγμα, ποῦ ὅπως ἐλπίζω, θὰ ἐπισύρῃ τὸ ἀμέριστο ἐνδιαφέρον ὄχι μόνον τῶν ἐδικῶν ἀλλὰ καὶ εὐρύτερων κύκλων ἀναγνωστῶν. Μιὰ ἐκτενὴς βιβλιογραφία μου τοῦ παρόντος ἔργου ἔχει δημοσιευθῆ στὸ «Ἀρχεῖον Κοινωνικῶν καὶ Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν», τοῦ Καθηγητοῦ Καλιτσουνακῆ, (Τεῦχος Α', Ἰανουάριος — Μάρτιος 1963).

I

Η ΠΑΛΙΑ ΤΑΞΗ ΚΑΙ ΤΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΤΗΣ

1. Ἡ διαίρεση τοῦ Κόσμου

Μετὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ τελευταίου παγκοσμίου πολέμου, βρίσκεται ἡ ἀνθρωπότητα ἀνάμεσα σὲ δύο στρατόπεδα, ποῦ ἀλληλοὑποβλέπονται καὶ ἀναζητοῦν ὄρους μιᾶς ὑποφερτῆς συμβιώσεως. Ἀλλὰ δὲν εἶναι ὁ πόλεμος, ποῦ δημιούργησε τὴ διαίρεση, μήτε καὶ εἶναι ἡ πολιτικὴ ἀξίωση κυριαρχίας τῶν δύο ἡγετικῶν μεγάλων χωρῶν, ποῦ τὴν διατηρεῖ. Οἱ ρίζες κεῖνται βαθύτερα. Ἡ πνευματικὴ ἐνότητα τῆς Δύσεως κατέρρευσε καὶ δύο παρατάξεις βρίσκονται ἀντιμέτωπες μεταξύ τους, ἀπὸ τίς ὁποῖες ἡ καθεμιὰ πιστεύει ὅτι αὐτὴ

κατέχει τὴ σωστὴ κοσμοθεωρία καὶ τὴν ὀρθὴ μορφή ζωῆς. Καὶ οἱ δυὸ αἰσθάνονται πὼς εἶναι φορεῖς καὶ φύλακες πνευματικῶν ἀξιών, ἀξιών, πού γιὰ τὸν ἄλλον παραμένουν ἀπροσπέλαστες καὶ πού μεταξύ τους δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ὑπάρξῃ ἐξισορρόπηση. Βαθύτερο κι' ἀπὸ τὸ πολιτικὸ σχίσμα εἶναι τὸ πνευματικὸ χάσμα, πού χωρίζει τοὺς λαούς, ἓνα χάσμα, πού διαχωρίζει τὴν Εὐρώπη. Κι' ὅμως ἡ Εὐρώπη εἶναι ἡ πνευματικὴ πατρίδα καὶ τῶν δύο συστημάτων κι' ἄς βρίσκονται οἱ Ἑνωμένες Πολιτεῖες στὴν Ἀμερικὴ κι' ἄς φτάνῃ ἡ Ρωσία μέχρι τὴν Ἀσία. Μιὰ τέτοια διαίρεση δὲν ὑπῆρξε ποτὲ μέχρι τώρα στὴν Ἱστορία. Ἡ Ρώμη νίκησε τὴν Ἑλλάδα, μὰ πῆρε τὸ πνεῦμα τῆς Ὀχριστιανισμὸς δὲν ἀντικατέστησε τὴν Ἀρχαιότητα, ἀλλὰ τὴν δέχτηκε στὸν κόσμον του. Οἱ γερμανικοὶ λαοὶ παρέλαβαν τὴν κληρονομία τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τῆς Ἀρχαιότητος καὶ τὴν ἐνάρμοσαν στὸν δικὸν τους στοχασμό. Στὴν ἐνωτικὴ κοσμοθεωρία τοῦ Μεσαίωνα κυλοῦν ὅλες αὐτὲς οἱ πηγές καὶ σχηματίζουν ἓνα τεράστιον ρεῦμα. Διακλαδίζεται ὅμως ξανά μὰ ὁ χωρισμὸς πίστεως καὶ ἐκκλησίας, ἡ ἀναζωογόνηση τῆς ἀρχαιότητος στὸν οὐμανισμό, καὶ ἡ χειραφέτηση τῆς ἐπιστήμης, δυναμώνουν μονάχα τὴν πολυμορφία τῆς εὐρωπαϊκῆς σκέψεως, χωρὶς νὰ τὴν διαιροῦν. Καὶ μήτε ἡ δύση τοῦ Ρωμαϊκοῦ Κράτους τοῦ Γερμανικοῦ Ἔθνους καθὼς καὶ ἡ ἐμφάνιση τῶν ἔθνικῶν κρατῶν, μήτε κι' ὅλες οἱ πολεμικὲς συγκρούσεις στάθηκαν ἱκανὲς νὰ καταβάλλουν πνευματικὰ τὴν Εὐρώπη. Ἀλλὰ φυσικὰ δὲν ἦταν πιά, ὅπως στὸ Μεσαίωνα, ἡ δύναμη μιᾶς κοινῆς πίστεως, πού συνένωνε ὅλα καὶ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους, ἀπὸ τὸ Μονάρχη μέχρι τὸν τελευταῖον δοῦλο. Τὴ θέση τῆς πῆρε ἡ φιλοσοφία, ἡ ὁποία βέβαια γιὰ τὸν κοινὸν ἄνθρωπον ἦταν ἀπρόσιτη καὶ πού γι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸ λόγο δὲν στάθηκε ἱκανὴ νὰ ἀναπτύξῃ τὴν ἴδια δύναμη, ὅπως καὶ ἡ θρησκευτικὴ πίστη, ἡ ὁποία, ὅμως, γιὰ τοὺς μορφωμένους ἀνθρώπους ὄλων τῶν ἔθνῶν ἔγινε ἡ ὁδηγός. Ἀπὸ τὴ φιλοσοφία τοῦ 18ου αἰῶνα πήγασε ἡ νέα ἰδέα γιὰ τὸν ἄνθρωπον, τὸν προορισμὸν του καὶ τὶς ἀξίες του. Μ' αὐτὴ τὴν ἰδέαν τοῦ ἀνθρώπου συνδέθηκε ἡ διδασκαλία τῆς λογικῆς, δηλ. τῆς σύμφωνης μὲ τὸν προορισμὸν του τάξεως τῆς ζωῆς του στὸν τομέα τοῦ Δικαίου, τοῦ Κράτους καὶ τῆς Οἰκονομίας. Ἀπὸ τότε φαινόταν, πὼς οἱ ἀξίες τῆς ἀνθρώπινης ἀξιοπρεπείας, τῆς ἀνεξιθρησκείας, τοῦ κράτους Δικαίου καὶ τῆς φιλελεύθερης δημοκρατίας ἀποτελοῦσαν ἓνα πολύτιμον ἀπόκτημα τοῦ εὐρωπαϊκοῦ στοχασμοῦ, εἴτε αὐτὲς εἶχαν πραγματοποιηθῆ στὸ πεδίου τῆς πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς τάξεως, εἴτε ἀποτελοῦσαν μονάχα τὶς καθοδηγητικὰς ἰδέας μελλοντικῆς διαμορφώσεως.

Αὐτὴ ἡ ἐνότητα τῆς σκέψεως ἐχάθηκε. Οἱ φράσεις παρέμειναν οἱ ἴδιες, μὰ τὸ περιεχόμενον τους μεταβλήθηκε. Στὴ θεωρία τοῦ τελείου κομμουνισμοῦ μπορεῖ ἡ ἀξιοπρέπεια τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἡ ἐλευθερία του νὰ ἔχουν τὴν ἴδιαν ἔννοιαν, πού ἔχουμε κι' ἐμεῖς ὑπ' ὄψιν μας. Ἀλλὰ ἐνῶ στὴ Δύση ὁ σκοπὸς καθορίζει καὶ τὴ μέθοδον, ἡ Ἀνατολή γιὰ τὸ δρόμον πρὸς τὸν κομμουνισμό, βρῆκε καὶ πραγματοποιοῖ τὴν θεωρίαν τῆς δικτατορίας τοῦ προλεταριάτου. Ἐδῶ ἡ ἔννοια τῆς Δημοκρατίας ἔχει ἓνα ἄλλο περιεχόμενον, κι' ἡ ἀνοχὴ φαίνεται νὰ εἶναι ἓνα ἀδύνατον πρᾶγμα. Ἐντελῶς σαφῆς ὅμως γίνεται ἡ διαίρεση ὅσον

ἀφορᾶ τὴν ἀντίληψη περὶ τοῦ Δικαίου, τὸ ὁποῖο ἔχασε τὴν ἀξία του γιατί ἔγινε ἀπὸ αὐτοσκοπὸς μέσο τῆς δικτατορίας, ἀπὸ ἀπόλυτη ἀξία, ὄριο χρησιμότητος.

Ἄλλὰ πῶς ἦταν δυνατόν νὰ συντελεσθῆ μιὰ τέτοια ἐξέλιξη; Πολλοὶ τείνουν νὰ τὸ ἀποδώσουν στὴν ἀποστροφή τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸ Θεό. Μὰ τέτοιες γενικὲς ἐρμηνεῖες ἔχουν πολὺ λίγη ἀξία καὶ ἡ ἀντίθεση, πού κυριαρχεῖ στὴν ἐποχὴ μας, δὲν εἶναι ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὴ χριστιανικὴ πίστη καὶ στὴν ἀθεϊστικὴ παραφροσύνη. Τὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα βαδίζει πάνω σὲ ὅλους τοὺς δρόμους καὶ στὸ Ἐγγελιανὸ σύστημα ὑπῆρχαν πολλὲς δυνατότητες, ἀκόμα καὶ τὸ συμπέρασμα, πού ἐξήγαγε ὁ μαθητὴς του Μάρξ. Μὰ δὲν γίνονται ἱστορικὰ ἀποφασιστικὲς ὅλες οἱ κατευθύνσεις πού παίρνει ὁ στοχασμός. Ἡ πνευματοῖστορικὴ θεώρηση ἐδῶ δὲν μᾶς ὀδηγεῖ παραπέρα, ἀκριβῶς ὅπως δὲν εἶναι καὶ μονάχη τῆς σὲ θέση νὰ μᾶς ἐξηγήσῃ τὴν πορεία τῆς ἱστορίας περασμένων ἐποχῶν. Θὰ πρέπει νὰ συμπληρωθῆ μὲ τὴν ἀναζήτηση τῶν κοινωνικῆς φύσεως ὄρων, καὶ συνθηκῶν. Ἀπὸ αὐτὲς ἐξαρτᾶται ἂν μιὰ ἰδέα, πού ζεῖ μοναχὴ τῆς, μπορεῖ νὰ μεταβληθῆ σὲ κινήτριο δύναμη τῆς ἱστορικῆς διαδικασίας. Ποιὲς λοιπὸν ἦταν αὐτὲς οἱ κοινωνικὲς συνθῆκες;

Μιὰ πρώτη ἀπάντηση φαίνεται εὐλογη. Στὴ διαίρεση τῶν λαῶν ἀντικαθρεπτιζέται τὸ ρῆγμα, πού πέρασε ἀνάμεσα στὰ Ἔθνη τὸν 19ο αἰῶνα, ὁ χωρισμὸς τῶν τάξεων, ἡ ἀντίθεση μεταξύ κυριαρχίας καὶ ὑποτελείας, πού ἀγίασμένη στὸ φεουδαρχικὸ σύστημα, σὰν δοσμένη ἀπὸ τὴ φύση καὶ τὸ Θεό, τώρα βρέθηκε σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ αἰτήματα τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἰσότητος. Αὐτὴ ἡ ἀντίθεση ὀδηγεῖ στὸν ἀπελευθερωτικὸ ἀγῶνα τῶν καταπιεσμένων, στοὺς ὁποίους ἡ μαρξιστικὴ διδασκαλία ἔδωσε ἓνα ἰσχυρὸ ὄπλο. Ὅμως αὐτὴ ἡ ἐξηγήσις δὲν εἶναι ἱκανοποιητικὴ. Ἡ κοινωνικὴ τάξι πρόσφερε ἀρκετὸ περιθώριο γιὰ μιὰ συνεχῆ ἀπελευθέρωση καὶ μὲ κάθε ἐπιτυχία, πού σημειωνόταν, μεγάλωνε κι' αὐτὸ τὸ περιθώριο. Ἔτσι, ἐν πάσῃ περιπτώσει ἔλαβε χώρα ἡ ἐξέλιξις στὶς χώρες ἐκεῖνες, γιὰ τὶς ὁποῖες ὁ Μάρξ διέτύπωσε τὶς θέσεις του, δηλ. στὶς χώρες τοῦ δυτικοῦ βιομηχανικοῦ καπιταλισμοῦ καὶ ἡ ἀπομάκρυνσις τῆς σοσιαλιστικῆς κινήσεως ἀπὸ τὴ διδασκαλία του στὶς ἡμέρες μας δὲν ἀποτελεῖ βέβαια ἔνδειξις, πῶς ὁ σκοπός, ἡ ἀταξικὴ κοινωνία, πραγματοποιήθηκε, μὰ ἀποτελεῖ μιὰν ὁμολογία ὅτι ὁ ἐναπομένων δρόμος μπορεῖ νὰ συνεχισθῆ χωρὶς νὰ παρίσταται ἀνάγκη νὰ ἐγκαταλειφθοῦν οἱ ἀρχὲς καὶ οἱ ἀξίες, πού διέτύπωσε ἡ εὐρωπαϊκὴ φιλοσοφία, προτοῦ ὑποστῆ τὴν ἀντίθετη ἐρμηνεία ἀπὸ τὸ Μάρξ.

Ὅμως στὴ διαίρεση τῆς ἐποχῆς μας βρίσκει τὴν ἐκφρασί της καὶ μιὰ δευτέρη ἀντίθεση, ἡ ἀντίθεση μεταξύ φτωχῶν καὶ πλουσίων ἀνάμεσα στοὺς ἴδιους τοὺς λαούς. Δὲν ὀφείλεται μονάχα στὴν ἀναπόφευκτη διαφορετικότητα τοῦ ρυθμοῦ τῆς οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως, μιὰ συνέπεια τῆς διαφορετικότητος τῆς φύσεως τῶν χωρῶν καὶ τῆς ἰδιοτυπίας τῶν κατοίκων τους, ἀλλὰ καὶ στὴν ἐκμετάλλευσιν τῶν καθυστερημένων ἀπὸ τοὺς προοδευμένους, τῶν ἀδυνάτων ἀπὸ τοὺς ἰσχυρούς. Ἐκεῖ, ὅπου ἡ κατώτερη τάξι βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὴν πίεσιν ἐνὸς ἐγγχωρίου φεουδαρχικοῦ συστήματος, ἡ ἐκμετάλλευσίς της ἀπὸ ξένες δυ-

νάμεις διπλασιάζει τὰ βάρη της. Ἡ παραλαβὴ δυτικῶν ιδεῶν ξυπνάει τὴν ὀρμὴ τῆς ἐλευθερίας ἀλλὰ γιὰ τὸν ἀγῶνα, χειραφετήσεως ἀποκτᾶει ἡ μαρξιστικὴ κατεύθυνση τῆς εὐρωπαϊκῆς φιλοσοφίας μιὰ τεράστια ἔλκυστικὴ δύναμη. Ἡ μεταφορὰ τῆς μαρξιστικῆς διδασκαλίας πρὸς τὴ Ρωσία ἀφοροῦσε μιὰ χώρα, ποὺ δὲν βρισκόταν κάτω ἀπὸ τὸ ζυγὸ μιᾶς ξενικῆς κυριαρχίας, ἀλλὰ κάτω ἀπὸ τὸ ζυγὸ τοῦ ἴδιου της τοῦ φεουδαρχικοῦ συστήματος. Μετὰ ὅμως ἔγινε ἡ χώρα αὐτή, ὄχι βέβαια ἀνιδιοτελῶς, ὁ ἀντιπρόσωπος καὶ ὁ πρωταγωνιστὴς ὄλων τῶν καταπιεσμένων ἔθνων καὶ μολονότι μερικὰ προσπάθησαν νὰ κρατηθοῦν ἔξω ἀπὸ τὴν ἀντίθεση τῶν μεγάλων δυνάμεων, ὅμως ἄλλα πάλι ἔθνη προσκολλήθηκαν πέρα γιὰ πέρα στὸ μεγάλο Πρωτοπόρο. Γιὰ τοὺς διανοουμένους καὶ τοὺς μορφωμένους ὄλων αὐτῶν τῶν χωρῶν δὲν εἶναι πιὰ ὁ ἀγγλοσαξωνικὸς κόσμος ἡ ἔστια τῆς πνευματικῆς καὶ πολιτικῆς ἐκπαιδεύσεως. Παραπλήσια πρὸς αὐτὸν καὶ σὲ αὐξανόμενο βαθμὸ ἀνέλαβε αὐτὸ τὸ ρόλο ἡ Μόσχα.

Ἔτσι λοιπὸν ἐκύλησεν ἡ ἐξέλιξις κ' ἂν τώρα στραφοῦμε στὴν κοινωνικὴ καὶ πολιτικὴ ἐπίδραση τῶν ιδεῶν, τῶν ιδεῶν, ποὺ χαρακτηρίζουν τὴ μεγάλη ἀντίθεση τῆς ἐποχῆς μας, τότε βλέπουμε, χωρὶς ἀμφιβολία, πῶς στὴν ἰσορροπία τῶν πολιτικῶν δυνάμεων δὲν ἀντιστοιχεῖ ἡ ἰσορροπία τῶν ψυχικῶν δυνάμεων. Βέβαια, ὁ φιλελεύθερος εὐρωπαϊκὸς στοχασμὸς πάγωσε σ' ἕνα δόγμα στὰ ἰδανικὰ τοῦ ἀνατολικοῦ κόσμου, σ' ἕνα δόγμα, ποὺ δὲν ἀνέχεται μήτε κριτικὴ μήτε ἀντίρρηση, ἀλλὰ ἀκριβῶς αὐτὴ ἡ ἀνελαστικότητα τῶν ἀξιωμάτων προσδίνει στὸ δόγμα μιὰ τέτοια δύναμη, ὥστε αὐτὴ νὰ καθορίζη τὸν τρόπο ζωῆς τῶν ἀνθρώπων, ποὺ ἐκπαιδεύονται σ' αὐτό, μὲ τὴν ἰσχύ μιᾶς θρησκευτικῆς πίστεως, αὐτὴ διαμορφώνει ὅλες τὶς ἐκδηλώσεις τῆς ὑπάρξεώς των κ' αὐτὴ τοὺς δίνει τὴ βεβαιότητα, ὅτι τὸ μέλλον ἀνήκει σ' ὄλο τὸν κόσμο στὸ Σοσιαλισμό. Στὴ Δύση εἶναι ἀκριβῶς ἡ πολυμορφία καὶ ἡ ἀφθονία τῶν πνευματικῶν ρευμάτων, ποὺ ἐμποδίζει μιὰ τέτοια ἐνότητα τῶν πεποιθήσεων καὶ γι' αὐτὸ ἡ ἀντίδρασή της γίνεται μονάχα ἐκεῖ σαφῆς, ὅπου αἰσθάνεται νὰ ἀπειλῆται, ὅπου πρόκειται γιὰ τὴν ὑπεράσπιση τῆς προσωπικῆς ἐλευθερίας καὶ τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος. Ἀναφορικὰ ὅμως μὲ τὴν τάξιν τῆς κοινωνικῆς καὶ οἰκονομικῆς ζωῆς, λείπει ἀπὸ τὴ Δύση μιὰ γενικὴ σύλληψη, ποὺ νὰ γειμίζει τὴ συνείδηση τῶν μαζῶν. Στὴν πνευματικὴ διαμάχη τῶν ἀντιπάλων ὁ σοσιαλισμὸς πιστεῦει ὅτι τοῦ ἀνήκει ἕνα καλλίτερο μέλλον, ἐνῶ ὁ καπιταλισμὸς φέρνει στοὺς ὤμους του τὴν κακοφημία ἑνὸς ἐπιβαρυμένου παρελθόντος.

Ἡ ἀντίθεση δὲν φαίνεται νὰ εἶναι ἔτσι ἀκριβῶς χαρακτηρισμένη. Κανένας δὲν ὑπερασπίζει τὸν ἐκ παραδόσεως καπιταλισμὸ, καὶ ὅπως ἡ Γερμανία κάποτε γέννησε τὸ σοσιαλισμὸ, ἔτσι ἡ ἴδια ἔγινε καὶ πάλι, μετὰ τὴν περίοδο τῆς ἀναγκαστικῆς οἰκονομίας ἡ πρωταγωνίστρια μιᾶς οἰκονομικῆς τάξεως, ποὺ εἶναι κάτι τελείως διαφορετικὸ ἀπὸ μιὰ ἀπλῆ ἀναστήλωση τοῦ καπιταλισμοῦ. Ἡ κεντρικὴ τῆς ιδέα εἶναι ὁ ἀνταγωνισμὸς καὶ ἡ καταπολέμηση τῶν τάσεων περιορισμοῦ του, ὁ ἀγῶνας τῆς στρέφεται ἐναντία στὴ συγκέντρωση οἰκονομικῆς ἰσχύος, λέγεται Κοινωνικὴ Οἰκονομία Ἀγορᾶς. Οἱ οἰκονομικῆς τῆς

έπιτυχίες είναι μεγάλες κι' οί ίδιες μιλάνε τόσο πολύ για την όρθότητα του χαραγμένου δρόμου, ώστε μερικές από τις υπανάπτυκτες χώρες να έλπιζουν, πώς έτσι έχουν τή συνταγή για την ταχεία έξάλειψη τής φτώχειας. Στην πραγματικότητα ό πλοῦτος, πού μās έφερε ή νέα τάξη, είναι εκείνο, πού μās θαμπώνει τὰ μάτια και στην αρχή αυτής τής νέας έποχής τὸ επίθετο «κοινωνική» έρμηνεύτηκε σαν σκοπός του πιό άριστου και μεγιστοποιημένου έφοδιασμού του καταναλωτού. Άλλά με τουτο δέν έξαντλείται ό σκοπός της, ακόμα κι' αν δέν λάβουμε υπ' όψη μας, πώς τὰ ανατολικά κράτη καταβάλλουν προσπάθειες να ανταγωνισθουνε τή Δύση και στο οικονομικό πεδίο. Δέν πρόκειται όμως για δύο διαφορετικές μεθόδους παραγωγής πλούτου μα πρόκειται για δύο βασικά διαφορετικές τάξεις όργανώσεως όλόκληρης τής οικονομικής και κοινωνικής ζωής και ή κατάσταση θα ήταν πολύ σοβαρά αναφορικά με την έσωτερική δύναμη τής Δύσεως, αν αυτή δέν είχε να αντιτάξει στον αντίπαλο τίποτε περισσότερο από την προβολή μιās μεγαλύτερης οικονομικής δυναμικότητας. Ό άγώνας ενάντια στη συγκέντρωση και κατάχρηση οικονομικής δυνάμεως καθώς και οί προσπάθειες για μία όμοιομορφότερη κατανομή τής ιδιοκτησίας δείχνουν, πώς ή κοινωνική οικονομία άγοράς επιδιώκει κάτι ακόμα περισσότερο, μα μέχρις ώρας έχει γίνει μονάχα ή αρχή και αρκετά προβλήματα παραμένουν ανοικτά. Αυτά είναι στους περισσότερους μας άγνωστα κι' όχι λίγοι από τους ενδιαφερόμενους βλέπουν με τή λέξη «κοινωνική» ένα έπιθυμητό περικάλυμμα για ό,τι αυτοί έννοοῦνε με τή φράση έλεύθερη οικονομία. Όποιος όμως γνωρίζει για ποιο πράγμα πρόκειται, αυτός δέν θα θεωρήσει την κοινωνική οικονομία άγοράς σαν μία φτασμένη κατάσταση, αλλά σαν ένα μέλημα, τὸ όποιο, προτού ανακαλυφθῆ τὸ νέο σύνθημα, τὸ είχαν χαρακτηρίσει σαν τὸ τρίτο δρόμο, δηλ. τὸ δρόμο μεταξύ του καπιταλισμού και του κομμουνισμού.

Οί έπόμενες σελίδες έπιθυμοῦν να βοηθήσουν στην κατανόηση αυτού του μελήματος. Έπιθυμοῦν όμως ταυτόχρονα να δείξουν, πώς τὸ μέλλον τής Οικονομίας μας δέν έξαρτάται μονάχα από την τάξη, στην όποία υποτάσσεται ή δραστηριότητα των οικονομικών υποκειμένων, αλλά και από την κατάλληλη ρύθμιση τής πορείας τής Οικονομίας, και ιδιαίτερα τής οικονομικής ανάπτυξεως. Άρχίζουμε με τὰ προβλήματα, πού έθεσε ή κοινωνική τάξη μέχρι τώρα. Τί τάξη ήταν αυτή;

2. Βασικές έννοιες

Τί είδους τάξη ήταν αυτή; Την ίδια και τὰ προβλήματά της θα τὰ ξεετάσουμε με ακρίβεια παρακάτω. Αυτό, πού θέλουμε να κάνουμε τώρα, είναι να δώσουμε τὸν όρισμό της, πράγμα, πού δέν είναι καθόλου εύκολο. Ό Κοινωνιολόγος την όνομάζει «καπιταλισμό», ό άνθρωπος πής πράξης «έλεύθερη οικονομία». Άς κοιτάξουμε από κοντά για ποιο πράγμα πρόκειται.

Πολλοί, μα ιδιαίτερα Οικονομολόγοι, πού θέλουν να είναι ακριβείς, αποκρούουν την έννοια του καπιταλισμού ως άσαφή. Στην πραγματικότητα ό χαρακτηρισμός δέν είναι άβάνισμος. Παρά ταῦτα όμως ή έννοια του καπιτα-

λαίου αλλά κάτι τι τὸ ξεχωριστό, τοῦ ὁποίου πάντως προϋπόθεση εἶναι ἡ ἐπένδυση κεφαλαίου. Ἔτσι γεννιέται ἡ καπιταλιστικὴ ἐπιχείρηση, ἕνα εἶδος οἰκονομικῆς μονάδος, ἡ ὁποία διακρίνεται ὄχι μόνο κατὰ τὸ μέγεθος της ἀλλὰ καὶ κατὰ τὸ χαρακτήρα της ἀπὸ τὸ πλῆθος ὄλων ἐκείνων τῶν οἰκονομικῶν μονάδων, στὶς ὁποῖες ἡ ὑπαρξὴ τῶν μέσων παραγωγῆς ἀποτελεῖ τὸν ὄρο τῆς αὐτοτελείας των, ὅπως εἶναι οἱ γεωργικὲς ἢ οἱ βιοτεχνικὲς ἐπιχειρήσεις.

Καπιταλιστικὲς ἐπιχειρήσεις ὑπῆρχαν σὲ ὅλες τὶς ἐποχὲς στὴν Ἑλλάδα, στὴ Ρώμη, στὸ Μεσαίωνα. Ἀποτελοῦσαν σχεδὸν πάντοτε ἐφήμερα φαινόμενα καὶ κυριαρχοῦσαν γιὰ λίγο χρονικὸ διάστημα. Ἐπίσης τὴν ἐποχὴ ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ Μεσαίωνα ὡς τὰ μέσα περίπου τοῦ 18ου αἰῶνα δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ τὴν χαρακτηρίσῃ παρὰ μόνο μὲ ἐπιφυλάξεις, σὰν τὸ πρῶτο στάδιο τοῦ καπιταλισμοῦ. Μόλις τὸν 19ο αἰῶνα ἐφανίστηκαν περίτραπες, μόλις τότε ὁ καπιταλισμὸς ἄρχισε νὰ σέρνῃ στὶς ἐξελιγμένους χώρες βαθμηδὸν ὅλους τοὺς ἀνθρώπους στὴν τροχιά του, μόλις αὐτὴ τὴν ἐποχὴ ἄρχισε νὰ ἐξαρτᾶται ὄχι μόνο τὸ ἐπάγγελμα κι' ὁ ὕλικός ἐφοδιασμὸς τῶν ἀνθρώπων μὰ κι' ὁλόκληρη ἡ ζωὴ τους ἀπ' αὐτὸν—ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτή, λοιπόν, ὁ καπιταλισμὸς εἶναι ἕνα νέο καὶ μοναδικὸ ἱστορικὸ φαινόμενο.

Ἔτσι φαίνεται νὰ εἶναι ὅλα σὲ τάξη. Μολοτοῦτο γεννιέται τὸ ἐρώτημα, ἂν ἀκόμα καὶ στὴν περίπτωσι αὐτὴ ἔχη νόημα νὰ χαρακτηρίζουμε τὴν οἰκονομικὴ τάξη σὰν καπιταλιστικὴ. Ὅταν ἡ Τεχνικὴ εἶναι ἐξελιγμένη κι' ἡ ἀνάγκη σὲ μέσα παραγωγῆς εἶναι μεγάλη κι' ἐπιτακτικὴ, ἡ διάθεσι κεφαλαίου κι' ἡ ὑπαρξὴ ἐνὸς ἰδιαίτερου λογαριασμοῦ του εἶναι πράγματα ἀναπόφευκτα κι' ἡ ἐπιδίωξι κέρδους ἀποτελεῖ ἕνα οὐσιαστικὸ γνῶρισμα τῆς οἰκονομίας ἀγορᾶς. Ὁ χαρακτηρισμὸς «καπιταλιστικὴ» φαίνεται νὰ εἶναι ἐπιστημονικὰ ἀχρηστος, ἕνα κοσμητικὸ ἐπίθετο καὶ τίποτε περισσότερο. Κι' ὅμως εἶναι κάτι περισσότερο. Γιατὶ στὴν πραγματικότητι δὲν ἔχει κανεὶς ὑπ' ὄψη του μονάχα τὴν καπιταλιστικὴ ἐπιχείρησι ἀλλὰ καὶ μιὰ κοινωνικὴ κατάστασι πραγμάτων. Ἡ οἰκονομία ἀγορᾶς ἐξελίχθηκε κάτω ἀπὸ ὠρισμένα οἰκονομικὰ δεδομένα τὸν 19ο αἰῶνα καὶ ἕνα ἀπ' αὐτὰ ἦταν ἡ χτυπητὴ διάκρισι μεταξὺ κατεχόντων καὶ μὴ κατεχόντων. Αὐτὸ δὲν ἔχει καθ' ἑαυτὸ καμμιά σχέση οὔτε μὲ τὴν οἰκονομία ἀγορᾶς οὔτε μὲ τὶς καπιταλιστικὲς ἐπιχειρήσεις. Ἡ οἰκονομία ἀγορᾶς βρῆκε μπροστά της μιὰ κοινωνία χωρισμένη σὲ τάξεις, πού δὲν τὶς δημιούργησε ἡ ἴδια. Μάλιστα αὐτὴ ἦταν κι' ἡ αἰτία, πού βελτιώθηκε ἡ θέσι αὐτῶν, πού δὲν εἶχαν τίποτα. Δὲν κατόρθωσε ὅμως νὰ γεφυρώσῃ τὸ χάσμα. Τὰ ἀρνητικὰ γνωρίσματα τῶν καπιταλιστικῶν ἐπιχειρήσεων βγῆκαν στὸ φῶς: ἡ ὑπέρμετρη ἐπιδίωξι κέρδους, ἡ ἠθικὴ ἀνευδοιαστικότητι τῶν ἐπιχειρηματικῶν διευθύνσεων, μὰ πρὸ πάντων ἡ ἐκμετάλλευσι τῆς ἀδύνατης θέσεως τοῦ ἐργάτη. Ἔτσι, τὸ ἐπίθετο «καπιταλιστικός», πῆρε τὴ χροιά μιᾶς ἀρνητικῆς ἠθικῆς κρίσεως ἀλλὰ χαρακτηρίζει ταυτόχρονα κι' ἕνα ἰδιαίτερο τύπο τῆς οἰκονομίας ἀγορᾶς: Μιὰ οἰκονομία ἀγορᾶς, πού σημαδεύεται μὲ τὴν ἀντίθεσι κατεχόντων καὶ μὴ κατεχόντων, κεφαλαίου καὶ ἐργασίας.

Μόλις τὸν 19ο αἰῶνα—ἔτσι εἴπαμε—γίνεται δυνατὴ ἡ πλήρης ἀνάπτυξι τῆς οἰκονομίας ἀγορᾶς καὶ μάλιστα κάτω ἀπὸ ὄρους, πού τῆς δίνουν ἔντονα

καπιταλιστικό χαρακτήρα. Τη δυνατότητα όμως αυτή τῆς τὴν ἔδωσε ἡ διακήρυξη τῆς οἰκονομικῆς ἐλευθερίας κατὰ τὸ τέλος τοῦ 18ου καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰῶνα. Γι' αὐτὸ καὶ τὴ χαρακτηρίζουμε—κατὰ δεύτερο λόγο—ὡς ἐλεύθερη οἰκονομία ἢ καλλίτερα : σὰν οἰκονομία τοῦ *laissez-faire*, ἂν καὶ μ' αὐτὲς τὶς ἐκφράσεις ἐννοοῦμε κάτι ἐντελῶς διαφορετικὸ ἀπ' ὅ,τι μὲ τὴ λέξη καπιταλισμός. Μ' ἄλλα λόγια : ἡ καπιταλιστικὴ οἰκονομία δὲν συμπίπτει ἐννοιολογικὰ μὲ τὴν οἰκονομία τοῦ *laissez-faire* ἀλλὰ μόνο *de facto*. Κι' ἂν χρησιμοποιοῦμε τὴν γαλλικὴ ἐκφραση, ἔχουμε γι' αὐτὸ ἓνα ἐπαρκῆ λόγο. Θὰ ἦταν πολὺ περιέργο νὰ συζητᾶμε γιὰ τὸ τέλος τῆς ἐλεύθερης οἰκονομίας ἀκριβῶς τῆ στιγμῆ, ποὺ κατὰ γενικὴ ἀντίληψη εἰσῆχτηκε ξανὰ στὴ Γερμανία. Ἡ σύγχυση ὀφείλεται στὸ ὅτι ἡ λέξη εἶναι πολυσήμαντη. Βλέπουμε τὴ γερμανικὴ οἰκονομία σὰν ἐλεύθερη—τουλάχιστο σὰ σύνολο—ἐπειδὴ ἐγκατελείφθη ἡ ἀναγκαστικὴ οἰκονομία—ἢ ἂν θέλουμε νὰ ἐφαρμόσουμε τὴν ὀρολογία, ποὺ ἀναπτύξαμε μόλις παραπάνω—ἢ «διοικητικὴ οἰκονομία» καὶ παραχώρησε τὴ θέση τῆς πάλι στὴν οἰκονομία ἀγορᾶς. Κατὰ τοῦτο λοιπὸν σημαίνει ἐλεύθερη οἰκονομία τὸ ἴδιο ὅπως καὶ οἰκονομία ἀγορᾶς. Ἄλλὰ πολὺ καιρὸ εἶχε ἡ ἐκφραση «ἐλεύθερη οἰκονομία» μιὰν ἄλλη, εὐρύτερη ἔννοια. Ἐννοοῦσε μιὰ οἰκονομία, ποὺ ἦταν πλήρως ἀφημένη στὸν ἑαυτὸ τῆς, μιὰ οἰκονομία, ποὺ ἦταν ἐλεύθερη ὄχι μόνο ἀπὸ κάθε διοικητικὴ ρύθμιση μὰ καὶ ἀπὸ κάθε τάξη ἐκ μέρους τοῦ Κράτους—μὲ ἐξάιρεση τῆς ἔννομης τάξεως τῆς ἀστικῆς ζωῆς καὶ τῶν ἐμπορικῶν ἐθίμων. Καὶ θὰ ἦταν μιὰ χονδροειδῆς παρανόηση νὰ νομίζουμε πὼς ξαναγυρίσαμε στὴν ἐλεύθερη οἰκονομία ὑπὸ αὐτὴ τὴν ἔννοια. Γι' αὐτὸ κι' ἀποφεύγουμε τὴ σύγχυση ἂν ἀφίσουμε ἐντελῶς κατὰ μέρος τὴν ἐκφραση «ἐλεύθερη οἰκονομία» καὶ μιλάμε μόνο γιὰ τὴν οἰκονομία τοῦ *laissez faire*, ποὺ εἶχε ἀποδεσμευθῆ στὴν ἐποχὴ τῆς ἀπὸ κάθε κρατικὴ κηδεμονία κι' ἔλεγχο.

Ἔτσι ἀποσαφηνίσαμε τί εἶδους τάξη ἦταν αὐτή, ποὺ βρῆκε τὸ τέλος τῆς : Μιὰ τάξη τῆς οἰκονομίας, ποὺ ἀπὸ τὴν ἀποψη τοῦ ἰδιαίτερου κοινωνικοῦ τῆς χαρακτήρα τὴν ὀνομάζουμε ἀνεπτυγμένο καπιταλισμὸ, ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς πολιτικοοικονομικῆς τῆς ιδιοτυπίας τὴν ἀποκαλοῦμε οἰκονομία τοῦ *laissez-faire*, ποὺ ὑπάγεται—ἀναφορικὰ μὲ τὴν ὀργάνωσή τῆς—ὑπὸ τὴν γενικώτερη ἔννοια τῆς οἰκονομίας ἀγορᾶς. Κι' ἂν πέρασε μιὰ ἐποχὴ, αὐτὴ δὲν εἶναι ἡ ἐποχὴ τῆς οἰκονομίας ἀγορᾶς ἀλλὰ ἐκείνη τοῦ καπιταλισμοῦ τοῦ *laissez-faire*. Καὶ μένει νὰ ἐξηγήσουμε ἀκόμα τί ἐννοοῦμε, ὅταν λέμε, ὅτι αὐτὸς ὁ καπιταλισμὸς βρῆκε τὸ τέλος του. Στὴν πραγματικότητα ζεῖ καὶ βασιλεύει ἀκόμα π.χ. στὶς Ἠνωμένες Πολιτεῖες καὶ σὲ πολλὲς ἄλλες χώρες ὑπάρχει τὸ ὀλιγώτερο ἡ κοινωνιολογικὴ του βάση. Μπορεῖ λοιπὸν νὰ πῆ κανεὶς πὼς ὀλόκληρη αὐτὴ ἡ τάξη κατέρρευσε ; Κι' ὅμως πρέπει νὰ τὸ ὁμολογήσουμε, μὰ δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ζητήσουμε τὰ συγκεκριμένα γνωρίσματα τῆς καταρρεύσεως τῆς μονάχα σὲ οἰκονομικὰ γεγονότα. Ἄς συλλογιστοῦμε μονάχα τὴν οἰκονομικὴ κρίση τοῦ ἔτους 1929, τὴ διάλυση τῶν διεθνῶν πιστωτικῶν σχέσεων καὶ τὴ μακροχρόνια παγκόσμια κατάθλιψη τῆς οἰκονομικῆς δραστηριότητος, ποὺ ἐπακολούθησε. Ἦταν ἡ βαρύτερη μεταξύ πολλῶν κρίσεων, τυπικῶν τοῦ καπιταλιστικοῦ συστήματος, ἐπιβαρυνμένη ἐπὶ πλέον καὶ

μέ μιὰ ἐσφαλμένη οἰκονομικὴ πολιτικὴ. Ἀλλὰ ἡ σημασία τῆς δὲν ἔγκειται μονάχα στὸ οἰκονομικὸ πεδίο—γιατὶ κι' αὐτὴ κατανικήθηκε ὅπως καὶ τόσες ἄλλες προηγούμενες—μὰ περισσότερα στὶς κοσμοϊστορικές ἐπιδράσεις, πού εἶχε: πολιτικὰ στὴ Γερμανία, πού ἔρριξε τὶς μᾶζες τῶν ἀνέργων στὴν ἀγκαλιὰ τοῦ κομμουνισμοῦ καὶ τοῦ ἐθνικοσοσιαλισμοῦ κι' ἐπέφερε ἔτσι τὴν κατάρρευση τῆς Δημοκρατίας, οἰκονομικοπολιτικὰ σὲ ὁλόκληρο τὸν Κόσμο, πού παραμέρισε ὀριστικὰ τὸ σύστημα τοῦ *laissez-faire* ἀπὸ τὴν ἡμερήσια διάταξη. Τὸ πιὸ χαρακτηριστικὸ σύμπτωμα εἶναι ἡ ἐγκατάλειψη τοῦ χρυσοῦ κανόνα ἐκ μέρους τῆς Ἀγγλίας, δηλ. τοῦ συστήματος τῆς αὐτόματης ἰσοσκελίσεως τοῦ ἰσοζυγίου πληρωμῶν, μὰ μεγαλύτερης ἀκόμα σημασίας εἶναι ἡ γενικὴ στροφὴ τῆς οἰκονομικῆς πολιτικῆς πρὸς τὴν πολιτικὴ τῆς πλήρους ἀπασχολήσεως καὶ τῆς ρυθμίσεως τῆς οἰκονομίας ἀπὸ τὸ Κράτος.

Καταλαβαίνουμε λοιπὸν τώρα, τί σημαίνει, σὰν λέμε πὼς ἡ παλιὰ τάξη γκρεμίστηκε. Δὲν γκρεμίστηκε στὸ ἐξωτερικὸ τῆς οἰκοδόμημα, στὰ συνταγματικὰ καὶ νομικὰ θεμέλιά της, ἂν κι' οἱ πολιτικές, κοινωνικές καὶ οἰκονομικές σχέσεις δυνάμει μετατοπίστηκαν σὲ κάθε λαὸ καὶ μεταξὺ τῶν λαῶν. Οὔτε κι' ἀπέλειπε ἡ ἰκανότητα λειτουργίας της ἂν κι' ἡ παγκόσμια οἰκονομικὴ κρίση μὲ τὶς βαρεῖες τῆς συνέπειες τῆς κατάφερε ἓνα γερὸ χτύπημα. Μὰ ἡ ἰδέα τῆς πέθανε στὰ κεφάλια τῶν ἀνθρώπων, τῶν μαζῶν καὶ τῶν ἀρχηγῶν τους. Δὲν θέλουν πιά τὸν καπιταλισμὸ—ἔτσι ὅπως τὸν ὀρίσαμε—κι' εἶναι τῆς γνώμης ὅτι μπορεῖ νὰ στηθῇ μιὰ νέα καὶ καλλίτερη τάξη, ἂν ἐγκαταλειφθῇ ὀριστικὰ ἡ ἀρχὴ τοῦ *laissez-faire*. Τὴν ἐγκατέλειψαν κι' ὅλας, κι' ἔτσι—ὅσο καὶ νὰ ποικίλλουν οἱ κανὰ μέρος ἀπόψεις γύρω ἀπὸ τὴ νέα αὐτὴ τάξη—ὅλοι, ριζοσπάστες οἰκονομολόγοι, σοσιαλιστές, νεοφιλελεύθεροι εἶναι ὁμόφωνοι στὴν κοινὴ πεποίθηση, πὼς τὸ Κράτος θὰ πρέπει νὰ πάρῃ στὰ χέρια του τὴν τάξη τῆς οἰκονομικῆς καὶ κοινωνικῆς ζωῆς.

Τὸ πρόβλημα, πού ἀνακινεῖται ἔτσι, τὸ πρόβλημα ἑνὸς νέου οἰκονομικοῦ καὶ κοινωνικοῦ συντάγματος, ἀφορᾷ ὅλους τοὺς λαοὺς κι' ὄχι μόνο τὴ Γερμανία, κι' ὄχι μόνο τὴν Εὐρώπη. Ἡ φαινομενικὴ σταθερότητα τῆς κοινωνικῆς τάξεως στὶς Ἠνωμένες Πολιτεῖες δὲν πρέπει νὰ μᾶς ἀπατᾷ: ἀκόμα κι' ἐκεῖ τὸ θέμα αὐτὸ εἶναι ἀντικείμενο συζητήσεως τῆς Ἐπιστήμης καὶ τῆς Οἰκονομικῆς πολιτικῆς. Ἡ ἐπιστημονικὴ συζήτηση εἶναι διεθνῆς καὶ παρήγαγε μιὰ πλημμύρα ἀπὸ ποικίλα συγγράμματα γύρω ἀπὸ τὰ μεγάλα συστήματα τάξεως—τῆς ἀνταγωνιστικῆς οἰκονομίας καὶ τῆς σχεδιασμένης οἰκονομίας—τὸ δύσκολο πρόβλημα τῆς πλήρους ἀπασχολήσεως καὶ γύρω ἀπὸ μιὰ σειρά συγκεκριμένων θεμάτων ὅπως π.χ. ἐθνικοποίηση, δικαίωμα συνδιαμορφώσεως τῆς οἰκονομικῆς δράσεως καὶ ἀπὸ τοὺς ἐργαζομένους κλπ. Θὰ μιλήσουμε γιὰ ὅλα αὐτὰ παρακάτω, μὰ θὰ ἀκολουθήσουμε τὸ δικὸ μας δρόμο, ἓνα δρόμο προσανατολισμοῦ γύρω ἀπὸ τὰ γενικὰ θέματα, σὲ συνάφεια μὲ τὰ ὁποῖα θὰ πρέπει νὰ ἐξεταστοῦν ὅλες οἱ κατέκαστες ἀντιλήψεις καὶ τὰ εἰδικὰ ζητήματα. Καὶ εἶναι σπουδαιότερο νὰ δοῦμε ὀρθὰ τὰ ἐκάστοτε προβλήματα παρὰ νὰ συζητήσουμε διάφορες προτάσεις ἐπιλύσεως των.

Θὰ πρέπει, φυσικά, νὰ συνειδητοποιήσουμε τὰ ὅρια καὶ τὶς δυνατότη-

τες του επιχειρήματός μας. Γιατί κι' η κρίση τῆς ἐξωτερικῆς μας ζωῆς εἶναι σέ τελευταία ἀνάλυση μιὰ ἐσωτερική, μιὰ πνευματική κρίση. Μόνο μ' αὐτή τὴν ἐπιφύλαξη θὰ πρέπει νὰ παίρνει ὁ οἰκονομολόγος τὶς κοινωνικὲς ἀντιθέσεις σὰν ἀφετηρία τῶν συλλογισμῶν του, μόνο μ' αὐτὸ τὸν περιορισμὸ θὰ μπορέσει νὰ προσφέρῃ τὴ συμβολὴ του στὴν κατανίκηση τῆς κρίσεως. Ἴσως νὰ ἦταν καλλίτερο, ἂν ἡ ἀποσύνθεση τῶν τελευταίων ἀξιών εἶχε δημιουργήσει ἕνα ἀπόλυτο κενό. Γιατί ἔτσι γεννήθηκαν ψεύτικες κοσμοθεωρίες, ὑποκατάστατα θρησκειῶν, ποὺ χωρίζουν τοὺς ἀνθρώπους, δυσκολεύουν τὴν ψύχραιμη συζήτηση καὶ κάνουν ἀμφίβολη τὴν πραγματοποίησή τῆς νέας τάξεως. Ὅπως ὅμως καὶ νὰ ἔχη τὸ πρᾶγμα, δὲν θὰ πρέπει ἐμεῖς νὰ ἀφήσουμε τοὺς ἑαυτοὺς μας νὰ πλανηθοῦν, ἂν κι' αὐτοί, ποὺ εἶναι πρόθυμοι, ν' ἀκοῦνε ἀντικειμενικά ἐπιχειρήματα ἀποτελοῦν ἴσως τὴ μειοψηφία. Κι' ἀρχίζουμε τὴ συζήτηση μὲ τὴν ἀνάλυση τῆς μέχρι τώρα τάξεως, τοῦ καπιταλισμοῦ τοῦ *laissez-faire*, ποὺ τὸν ὀρίσαμε μονάχα στὶς γενικὲς του γραμμές.

3. Ἰδέα καὶ πραγματικότητα τοῦ *laissez-faire*

Ἡ ἐξιστὸριση τοῦ καπιταλισμοῦ μπορεῖ νὰ γίνῃ ποικιλότροπα. Μπορεῖ κανεὶς νὰ τὴν ἀρχίσῃ περιγράφοντας τὴν ἐξωτερικὴ διάρθρωση τοῦ οἰκονομικοῦ συστήματος, τὴν ὀργάνωσή του, τοὺς τύπους τῶν ἐπιχειρήσεών του, τὴν τεχνική του. Φυσικά, δὲν θὰ πρέπει νὰ λησμονήσῃ κανεὶς καὶ τὸ πνεῦμα, ποὺ διακατέχει τὸν ἄνθρωπο, τὸ «οἰκονομικὸ φρόνημά» του. Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο σχηματίζουμε μιὰν εἰκόνα τοῦ πῶς ἐξελίχτηκε ἡ τάξη αὐτή. Ἀλλὰ μπορούμε νὰ ξεκινήσουμε κι' ἀπ' τὴν ιδέα, ποὺ εἶχε ὑπ' ὄψη τῆς ἡ οἰκονομικὴ πολιτική, ὅταν ὑπεστήριζε τὴν ἐξέλιξη τῆς νέας οἰκονομικῆς μορφῆς κι' αὐτὸ τὸ δρόμο θὰ ἀκολουθήσουμε—σύμφωνα ἄλλωστε καὶ μὲ τὴν πρόθεσή μας. Αὐτὴ ἡ ιδέα δὲν εἶναι ἡ ἴδια κατὰ τὴν πρώτη ἐποχὴ τοῦ καπιταλισμοῦ καὶ στὴν ἐποχὴ τῆς ἀκμῆς του κι' ἐπειδὴ μᾶς ἐνδιαφέρει μονάχα ἡ τελευταία θὰ ἀσχοληθοῦμε μὲ τὶς ἀρχές, ποὺ ἀνοίξαν τὸ δρόμο στὴ θελλώδη ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ τὸν 19ο αἰῶνα, μὲ τὶς ἀρχές τοῦ *laissez-faire*.

Ὅπως μπορούμε νὰ τοποθετήσουμε χρονικὰ τὴν κατάρρευσή τους τὸ 1929, τὸ ἔτος τῆς παγκόσμιας οἰκονομικῆς κρίσεως, ἔτσι μπορούμε νὰ ἀναφέρουμε γιὰ τὴ γέννησή τους ἢ τουλάχιστο γιὰ τὴν ἀρχὴ τῆς διεθνούς διαδόσεως κι' ἐπιδράσεώς τους ἕνα χαρακτηριστικὸ ἔτος. Εἶναι τὸ 1776. Οἱ ἀρχές αὐτές, λοιπόν, κυριάρχησαν περίπου 150 χρόνια στὴν οἰκονομικὴ ἱστορία. Τότε κυκλοφόρησε τὸ βιβλίο τοῦ μεγάλου φιλοσόφου, κοινωνιολόγου καὶ οἰκονομολόγου Adam Smith (1723—1790) περὶ τῆς εὐημερίας τῶν Ἐθνῶν καὶ μ' αὐτὸ ἄρχισε ἡ νικηφόρα ἐκστρατεία τοῦ φιλελευθερισμοῦ καὶ στὴν οἰκονομικὴ πολιτική. Τὸ *credo* του ἦταν ὅλη αὐτὴ τὴν ἐποχὴ τὸ *laissez-faire*, μὰ μολοντοῦτο δὲν πρέπει νὰ θεωρήσουμε τὸν οἰκονομικοπολιτικὸ φιλελευθερισμὸ καὶ τὴν ἀρχὴ αὐτὴ ταυτῶσημα. Φιλελευθερισμὸς εἶναι μιὰ στάση, μιὰ θεώρηση: ἡ ἀναγνώριση τῆς ἐλευθερίας τῆς αὐθόρμητης δράσεως, τῆς ἐλεύθερης ἀναπτύξεως τῆς προσωπικότητος, κι' αὐτὴ ἡ στάση, ποὺ δὲν περιορίζεται μόνο στὸ οἰκονομικὸ πεδίο, εἶχε θεωρηθῆ ἤδη τὸν 16ο αἰῶνα σὰν ἡ προϋ-

πόθεση τῆς ἀνεξιθρησκείας καὶ τὸν 17ο αἰῶνα σὰν ὁ ἀπαραίτητος ὅρος τῆς πολιτικῆς ἐλευθερίας. Ἀντίθετα, *laissez faire* εἶναι ἓνα συγκεκριμένο πρόγραμμα: ἡ ἀξίωση ἀπέναντι τοῦ Κράτους νὰ ἀφήσῃ τὴν οἰκονομία στὸν ἑαυτὸν της—ἓνας λοιπὸν δρόμος πρὸς τὴν πραγματοποίηση τοῦ σκοποῦ τοῦ φιλευθερισμοῦ, μὰ μονάχα ἓνας ἀνάμεσα σὲ πολλοὺς κι' ὅπως ἀναγνωρίζουμε σήμερα ἓνας σφαλερός. Γιατὶ ὅταν τὸ Κράτος ἀφήνῃ τὴν οἰκονομία στὸν ἑαυτὸν της, ἔτσι ὅπως ἐξελίχθηκε ἱστορικὰ μὲ τὶς διαμορφωμένες σχέσεις οἰκονομικῆς ἰσχύος κι' ἰδιοκτησίας κι' ἀναλαμβάνει μονάχα τὸ ρόλο τοῦ νυχτοφύλακα, ἢ ὑπεροχὴ τῶν ἰσχυρῶν κι' ἢ καταπίεση τῶν ἀδυνάτων εἶναι, τότε, πράγματα ἀναπόφευκτα. Μῆτε κι' ἀλλάζει αὐτὴ ἢ κατάστασις ἂν μερικοί, πού βρίσκονται ψηλά, βυθίζονται ἢ ἄλλοι ἀπὸ κάτω ἀνέρχονται. Τὸ Κράτος συνεπῶς πρέπει νὰ παραμερίζῃ τὰ πραγματικὰ ἐμπόδια, πού κάνουν ἄνισο τὸ ξεκίνημα καὶ νὰ ἀγρυπνῇ συνεχῶς, ὥστε νὰ τηροῦνται οἱ οἰκονομικοὶ κανόνες, δηλαδὴ πρέπει νὰ στέκεται πάνω ἀπὸ τὴν οἰκονομία σὰν μιὰ αὐθεντία, πού ρυθμίζει καὶ κατευθύνει.

Ὅπως εἶπαμε, τὸ γνωρίζουμε αὐτὸ σήμερα. Τὴν ἐποχὴ ὅμως ἐκείνη ἢ ἀρχὴ τοῦ *laissez faire* φαινόταν νὰ ἀνταποκρίνεται πλήρως στὴ φιλελεύθερη ἰδέα, πρᾶγμα πού εἶναι εὐεξήγητο ἱστορικὰ. Γιατὶ ὅλοι εἶχαν ἀπαυδῆσει—καὶ δικαίως—ἀπὸ τὴν αἰώνια κηδεμόνευσι τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς ἀπὸ τὸ Κράτος κι' εἶχαν βαρεθῆ ὑπέρμετρα τὴν ἐμποροκρατικὴ οἰκονομικὴ πολιτικὴ. Παρὰ ταῦτα ὅμως παραμένει ἀνεξήγητος ὁ νέος ἰσχυρισμός, ὅτι τὸ κοινὸ συμφέρον ἐξυπηρετεῖται κατὰ τὸν καλλίτερο τρόπο μόνο ὅταν τὸ Κράτος τηρῇ ἀπόλυτη παθητικὴ στάσις. Πῶς ἐξηγεῖται μιὰ τέτοια πεποίθησι; Ἡ ρίζα τῆς εἶναι ἢ ἀπόλυτη πίστις στὴν θεϊκὴ τάξι τοῦ Κόσμου, στὴν ὁποία ὅλα τὰ πράγματα ἀφ' ἑαυτοῦ τους καὶ χωρὶς τῆ συνεργίας τοῦ ἀνθρώπου τείνουν πρὸς τὸ καλόν, ἢ μεταφυσικὴ πίστις σὲ μιὰ «προκαθωρισμένη ἀρμονία» (*Harmonia Praestabilita*)⁽¹⁾ σ' ὅλα τὰ πεδία τῆς ζωῆς—μιὰ πεποίθησι, πού τὴ βρίσκουμε ὄχι μόνο στὴ φιλοσοφία τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος, μὰ καὶ σὲ λαοὺς ξένων πολιτισμῶν καὶ ἢ ὁποία ξαναγεννιέται πανίσχυρη στὴν αἰσιόδοξι κοσμοθεωρία τοῦ 18ου αἰῶνα. Κι' ὅ,τι ἰσχύει γιὰ τὸν Κόσμον γενικὰ, ἰσχύει καὶ γιὰ τὴ κοινωνικὴ ζωὴ κι' ἂν ἢ κοινωνικὴ τάξι παρουσιάξῃ ἐλλείψεις, αὐτὸ ὀφείλεται στὴν ἀπομάκρυνσι τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὴ φυσικὴ τάξι, πού τείνει πάντα πρὸς τὴν ἀρμονία. Γιατὶ ὁ ἄνθρωπος ἀκολουθεῖ, βέβαια, τὰ ἐγωιστικὰ του συμφέροντα, μὰ ἢ Φύσις ἢ ὁ Θεός, ὁ μεγάλος ἀρχιτέκτονας τοῦ Κόσμου, θέλησε, κατὰ βάθος, νὰ ὑπηρετοῦν, μ' αὐτὸ τὸν τρόπο, καὶ τὸ γενικὸ συμφέρον, σὰν νὰ τὸν ὀδηγῇ ἓνα ἀόρατο χέρι—μιὰ σκέψις, πού τὴν ξανασυναντᾶμε

1) Τὸν ὅρο αὐτὸ χρησιμοποίησε ὁ Γερμανὸς φιλόσοφος G. W. Leibniz (1646–1716) γιὰ νὰ ἐκφράσῃ τὴ σκέψις ὅτι ὁ Θεὸς ἔθεσε ἐξ ἀρχῆς σ' ὅλα τὰ πράγματα τοῦ Κόσμου, παρὰ τὴν ἐξωτερικὴ ἀτομικὴ ἀντιθετικότητά τους, μιὰ ἐσωτερικὴ ἀρμονία σὰν σύνολο. Τὴ φιλοσοφικὴ αὐτὴ ἰδέα—κι' ἀρκετὲς φορὲς ἐπηρέασαν φιλοσοφικὲς διδασκαλίαι τὴν κοινωνικὴ καὶ οἰκονομικὴ πραγματικότητα—θέλησαν νὰ ἐφαρμόσουν οἱ κλασσικοὶ καὶ στὰ οἰκονομικὰ πράγματα (Κ.Σ.).

στή φιλοσοφία τῆς Ἱστορίας τοῦ Hegel (1770—1831) ὡς τὸ «δόλο τῆς Ἰδέας» (1).

Πολύ ὠραία. Μὰ γιὰ μιὰ πρακτικὴ οἰκονομικὴ πολιτικὴ δὲν μποροῦσε νὰ ἀρκέση μονάχα αὐτὴ ἡ πίστη. Ἐδῶ ἦταν ἀκριβῶς τὸ ἔργο τοῦ Ἄ. Σμιθ, ποὺ δυνάμωσε μιὰ τέτοια πίστη καὶ κατέστησε τὴν ἀρχὴ τοῦ laissez-faire γιὰ ἐνάμισυ αἰῶνα τὸ μοναδικὸ κριτήριον τῆς οἰκονομικῆς πολιτικῆς. Γιατί ὁ οἰκονομολόγος Σμιθ μπόρεσε νὰ ἀποκαλύψῃ—ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ μεταφυσικὴ βάση τῆς διδασκαλίας του—τὸ μηχανισμό, ποὺ πραγματοποιεῖ τὴν ἄρμονία. Μπόρεσε νὰ δείξῃ πῶς οἱ ἄνθρωποι, ἐπιδιώκοντας τὸ ἀτομικὸ τους κέρδος, ἐκπληρώνουν συνάμα καὶ τὸ αἴτημα τοῦ γενικοῦ συμφέροντος, πῶς δηλ. ἡ αὔξησις τῆς ζήτησεως κ' ἐπομένως καὶ τῆς τιμῆς ἐνὸς ἀγαθοῦ παρακινοῦν τοὺς παραγωγούς νὰ αὐξήσουν τὴν προσφορὰ τους, δηλ. νὰ κάνουν αὐτὸ ἀκριβῶς, ποὺ εἶναι ἀναγκαῖο, καὶ πῶς, μετὰ, σὰ συνέπεια τῆς ηὔξημένης προσφορᾶς, ἡ τιμὴ κατέρχεται, τὸ ἔκτακτο κέρδος ἐξαφανίζεται κ' ὅλα ἔρχονται ξανά σὲ ἰσορροπία—μ' ἓνα λόγο πῶς λειτουργεῖ ἡ αὐτορρύθμιση τῆς οἰκονομίας ἀγορᾶς. Καὶ δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ μνημονεύσουμε πῶς λειτουργεῖ ἔτσι μονάχα ὅταν δὲν ἐπεμβαίνει τὸ Κράτος. Ὁ καθορισμὸς μιᾶς ἀνώτατης τιμῆς π.χ. θὰ παρεμπόδιζε ἀκριβῶς τὴ διαδικασίαν αὐτὴν, θὰ παραποιοῦσε ὄχι μόνο τὴν τιμὴν, ἀλλὰ καὶ θὰ ἐξαφάνιζε κάθε διάθεση αὐξήσεως τῆς προσφορᾶς. Ἐτσι, συνδέεται μὲ τὴ θεωρητικὴ ἀνάγκη τῆς διαδικασίας αὐτῆς κ' ἓνα πολιτικὸ αἴτημα: τὸ αἴτημα τῆς μὴ ἀναμείξεως τοῦ Κράτους, ποὺ ἔγινε καὶ τὸ σαλπιστήριο σύνθημα τοῦ φιλελευθερισμοῦ.

Ἡ θεωρία τῆς αὐτορρυθμίσεως τῆς οἰκονομίας ἦταν μονάχα τὸ πρῶτο βῆμα, ποὺ ἔγινε γιὰ ν' ἀποδειχθῇ ὅτι ἡ οἰκονομία ἀγορᾶς εἶναι τὸ σπουδαιότερον μέσον γιὰ νὰ πλουτίσῃ ἓνα ἔθνος κ' ὅτι παράπλευρα ἐξυπηρετεῖται κ' ἡ κοινωνικὴ δικαιοσύνη. Δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ εἰσέλθουμε στὶς λεπτομέρειες αὐτῆς τῆς ἐπιχειρηματολογίας. Στὴν κεντρικὴ τῆς γραμμὴ στρέφεται ἐναντίον τοῦ συστήματος τῆς ἐμποροκρατικῆς οἰκονομικῆς πολιτικῆς, ἐνὸς συστήματος, ποὺ μὲ τὰ προστατευτικὰ του μέτρα παρεμποδίζει τὴν ἀνάπτυξιν τῶν ἀτομικῶν ἱκανοτήτων τοῦ καθενὸς καὶ μὲ τὴ ρύθμισιν τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου καθιστᾷ ἀδύνατη τὴν πραγματοποίησιν τοῦ διεθνoῦς καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας—δηλ. καὶ τὶς δυὸ φορὲς γίνεται ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο, ἀπὸ ὅ,τι θὰ ἔπρεπε νὰ γίνῃ γιὰ νὰ αὐξηθῇ ἡ εὐημερία. Γι' αὐτὸ καὶ ζητᾷ ὁ Σμιθ τὴν ἐλευθερίαν τῆς οἰκονομικῆς δράσεως ὄχι μόνο στὸ ἐσωτερικὸ ἀλλὰ καὶ πρὸς τὰ ἔξω, δηλ. τὴν ἐλευθερίαν τοῦ διεθνoῦς ἐμπορίου. Ἡ Πολιτικὴ τοῦ 19οῦ αἰῶνα—στὶς γενικὲς τῆς γραμμῆς—ἀκολούθησε τὴ διδασκαλίαν του καὶ δὲν ἀμφισβητεῖται ἀπὸ κανέναν, ὅτι ἡ τεράστια αὔξησις τοῦ πλοῦτου ἦταν τὸ ἀποτέλεσμα αὐτῶν τῶν δύο στοιχείων, ποὺ θεωροῦσε ἐκεῖνος τόσο σπουδαῖα. Ἐμεῖς τὸ θεωροῦμε σὰν τὸ ἀποτέλεσμα μιᾶς ἀχαλίνωτης ἐπιδιώξεως κέρδους

1) Ὁ περιφημότερος φιλόσοφος, τοῦ γερμανικοῦ ἰδεαλισμοῦ, τοῦ ὁποῦ ἡ Διαλεκτικὴ τοῦ ἀπολύτου πνεύματος ἀπετέλεσε τὸ θεωρητικὸ πλαίσιον, μέσα στὸ ὁποῖο κινεῖται ἡ ὑλιστικὴ φιλοσοφία τῆς Ἱστορίας τοῦ Karl Marx. (Κ.Σ.).

ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος, κι' ἐνὸς ὀλοένα αὐξανομένου παγκοσμίου ἐμπορίου, ἀπὸ τὸ ἄλλο.

Ὅσον ἀφορᾷ τὸ δεύτερο thema probandum (1), τὴν κοινωνικὴν δικαιοσύνην, ὁ Α. Σμιθ ἔχει κι' ἐδῶ τὴν ἴδια ἐμπιστοσύνην πρὸς τὴν ἐλεύθερον οἰκονομία ἀγορᾶς. Πότε ὑπάρχει κοινωνικὴ δικαιοσύνη εἶναι, φυσικά, ἓνα δύσκολο ἐρώτημα καὶ γι' αὐτὸ πρὶν προχωρήσουμε πρέπει νὰ δοῦμε τί εἶδους περιεχόμενο μπορεῖ νὰ δοθῇ στὴν ἔννοιά της.

Ἡ κοινωνικὴ δικαιοσύνη περιλαμβάνει πολλά, μὰ ἐδῶ θὰ περιοριστοῦμε στὸ βασικώτερον θέμα, στὸ θέμα τῆς διανομῆς τοῦ εισοδήματος, πού μπορεῖ νὰ λάβῃ χώρα κατὰ τὸ ἓνα ἀξίωμα: διανομὴ στὸν καθένα ἀνάλογα μὲ τὶς ἀνάγκες του ἢ κατὰ τὸ ἄλλο: Διανομὴ στὸν καθένα ἀνάλογα μὲ τὴν προσφορά του στὴν παραγωγή. Ὅτι τὸ πρῶτον ἀξίωμα δὲν εἶναι ἐντελῶς ξένο πρὸς τὴν πραγματικότητα, ὅπως φαίνεται ἐκ πρώτης ὄψεως, δείχνει τὸ γεγονός, πὼς γιὰ τὸ καθορισμὸ τῶν μισθῶν καὶ τῶν ἀποδοχῶν λαμβάνεται ὑπ' ὄψη ἡ οἰκογενειακὴ κατάστασις τῶν ἐργαζομένων. Αὐτὸ ὅμως ἀποτελεῖ μιὰ μικρὴν ἐξαίρεση—ἐπιβαλλόμενη ἀπὸ πληθυσμιακοὺς ἢ κοινωνικοπολιτικοὺς λόγους—ἀπ' τὴν ἀρχὴ τῆς παραγωγικῆς συμβολῆς, πού εἶναι καὶ ἡ μόνη δυνατὴ σὲ μιὰ οἰκονομία ἀγορᾶς. Γιατί σ' αὐτῇ τῇ μορφῇ τῆς οἰκονομίας τὸ εισόδημα δὲν εἶναι τίποτα ἄλλο παρὰ ἡ πληρωμὴ μιᾶς ἀμοιβῆς—γιὰ προσφερόμενες ὑπηρεσίαι κάθε εἶδους. Γι' αὐτὸ ὡς γενικὴ ἀρχὴ τὸ ἀξίωμα «Διανομὴ στὸν καθένα κατὰ τὶς ἀνάγκες του», θὰ μπορούσε νὰ θεμελιωθῇ μόνο στὴ διοικητικὴ οἰκονομία. Μὰ στὴν πραγματικότητά δὲν συμβαίνει αὐτὸ οὔτε κι' ἐκεῖ, ἐπειδὴ καμμιά διοικητικὴ οἰκονομία δὲν εἶναι πρόθυμη νὰ παρατήσῃ τὸ ἀξίωμα τῆς διανομῆς σύμφωνα μὲ τὴν παραγωγικὴν προσφοράν τοῦ καθενός. Γιατί χρειάζεται τῇ διαφοροποίησιν τοῦ εισοδήματος σὰν κεντρί. Φυσικά οὔτε τὸ ὅτι ἡ πρακτικὴ σημασία τῆς διανομῆς τοῦ εισοδήματος κατὰ τὸ ἀξίωμα τῶν ἀναγκῶν εἶναι μηδαμινή, μήτε καὶ τὸ ὅτι ἡ ἀνάγκη τοῦ «κεντρίσματος» παρουσιάζεται ἀνυπερβλήτη, ἀποτελοῦν ἐπιχειρήματα στὴ φιλοσοφικὴ συζήτησιν τῆς κοινωνικῆς δικαιοσύνης. Ἀποφασιστικὴ σημασία ἔχει μόνον τὸ γεγονός—κι' ἄς μᾶς φέρνῃ ἡ ἠθικὴ χίλια δύο ἄλλα ἐπιχειρήματα—πὼς ἡ διανομὴ σύμφωνα μὲ τὶς ἀνάγκες τοῦ καθενός ἐπιτρέπει μιὰ πολὺ μεγαλύτερη ἔκτασιν αὐθαιρεσίας—τοῦ θανάσιμου αὐτοῦ ἔχθρου κάθε δικαιοσύνης—ἀπ' ὅ,τι, ἡ διανομὴ μὲ βάση τὴν παραγωγικὴν συμβολήν. Αὐτὸ τὸ τελευταῖον ἀξίωμα ἀξίζει πράγματι τὴν προτίμησίν μας. Ἀπὸ πρακτικοὺς λόγους θριαμβεύει στὴ διοικητικὴ οἰκονομία καὶ στὴν οἰκονομίαν ἀγορᾶς εἶναι τὸ μοναδικὸ πού μπορεῖ νὰ ὑπάρξῃ—πρᾶγμα, πού κεῖται σ' αὐτῇ τούτῃ τῇ φύσει της.

Μὰ ἂν εἶναι ἀλήθεια, πὼς τὰ εισοδήματα στὴν οἰκονομίαν ἀγορᾶς παριστάνουν ἀποκλειστικὰ ἀμοιβὴν παραγωγικῶν ὑπηρεσιῶν, κι' ἂν ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, ἡ διανομὴ κατὰ τὸ ἀξίωμα τῆς προσφορᾶς στὴν παραγωγή πληροῖ τὸ αἶτημα τῆς κοινωνικῆς δικαιοσύνης τότε θὰ ἦταν καὶ θεῖα διανομὴ τοῦ εισοδήματος στὴν οἰκονομίαν ἀγορᾶς δίκαιη, καὶ τὸ ἀξίωμα τῆς παρα-

1) Τὸ πρὸς ἀπόδειξιν θέμα.

γαγκιῆς συμβολῆς ἐπομένως δὲν θὰ μποροῦσε νὰ εἶναι μέτρο, σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ κρίνουμε τὴν πραγματικὴ διανομὴ τοῦ εἰσοδήματος. Ἐδῶ μᾶς συγχύζει ἡ διπλῆ σημασίᾳ τῆς λέξεως προσφορά, συμβολή, πού ἀποτελεῖ στὴν ἐπιστημονικὴ ὀρολογία ἕνα γενικὸ χαρακτηρισμὸ γιὰ κάθε τι, πού θέτει ἕνα οἰκονομικὸ ὑποκείμενο στὴ διάθεση ἄλλων, ὅπως π.χ. τὴν ἐργασία του ἢ τὴν περιουσία του, δηλ. προσωπικὲς ὑπηρεσίες κάθε εἶδους, χρῆση ἀκινήτων, χρῆση χρημάτων, κι' εἶναι ἐντελῶς ἀδιάφορο ἂν ἡ σχετικὴ ἀμοιβὴ καθορίζεται μὲ σύμβαση, ὅπως στὴ σύμβαση ἐργασίας, ἐνοικίου, δανείου, ἢ ἂν τὸ ἀντίτιμο τῆς ὑπηρεσίας παρουσιάζεται σὰν διαφορὰ μεταξὺ ἐσόδων καὶ ἐξόδων, ὅπως τὸ ἐπιχειρηματικὸ κέρδος. Γιατὶ ἡ δραστηριότητα τοῦ ἐπιχειρηματία εἶναι κι' αὐτὴ μιὰ προσφορά, μιὰ συμβολὴ ὑπ' αὐτὴ τὴν ἔννοια, ἀκόμα καὶ στὴν περίπτωσι, πού ἡ εὐμένεια τῆς ἀγορᾶς εἶναι ἐκεῖνο, πού τοῦ χαρίζει τὸ κέρδος—φαινομενικὰ χωρὶς κανένα λόγο. Ὅμως πρέπει νὰ κἀν κάτι: νὰ ἀνιχνεύσῃ τὴν εὐνοϊκὴν κατάστασι τῆς ἀγορᾶς ἢ τὸ ὀλιγώτερον νὰ ξέρῃ νὰ τὴν ἐκμεταλλεύεται. Γιατὶ στὴν οἰκονομίᾳ ἀγορᾶς καεὶς δὲν λαμβάνει εἰσόδημα ἐπὶ τῇ βάσει προνομίων. Παρὰ ταῦτα ἡ συμβολὴ στὴν παραγωγὴ μπορεῖ νὰ εἶναι συμβολὴ προσώπων ἢ περιουσιακῶν στοιχείων. Κι' ἐδῶ ἔγκειται ἡ διαφορὰ. Προφανῶς, ἡ κοινωνικὴ δικαιοσύνη ἀπαιτεῖ μονάχα τὴν συμβολὴν προσώπων. Καεὶς δὲν θὰ χαρακτήριζε μιὰ τάξι ὡς δίκαιη, στὴν ὁποία—ἄς πάρουμε τὴ χτυπητώτερη περίπτωσι—ὑπάρχουν δύο τάξεις: μιὰ πού—κατέχοντας τὸ σύνολο τῶν μέσων παραγωγῆς—λαμβάνει εἰσόδημα διαθέτοντας μόνο τὴν περιουσία της, καὶ μιὰ ἄλλη πού ἐξαρτώμενη ἀπὸ τὴν πρώτη κερδίζει τὸ εἰσόδημά της μονάχα ἀπὸ τὶς προσωπικὲς ὑπηρεσίες της. Σὲ μιὰ τέτοια περίπτωσι, τὸ εἰσόδημα, πού προέρχεται ἀπὸ τὴν κατοχὴ τῶν μέσων παραγωγῆς, παίρνει τὸ χαρακτῆρα φεουδικῆς ρέντας, ἡ σχέση κατοχῆς γίνεται σχέση δυνάμεως καὶ τὸ ἀξίωμα τῆς διανομῆς τοῦ εἰσοδήματος θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι ὄχι διανομὴ στὸν καθένα ἀνάλογα μὲ τὴν παραγωγικὴν του προσφοράν ἀλλὰ ἀνάλογα μὲ τὴν οἰκονομικὴν του ἰσχύν.

Δὲν ξεπεράσαμε ὅμως ἀκόμα ὅλες τὶς δυσκολίες. Ὁ ἰσχυρισμὸς ὅτι ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς κοινωνικῆς δικαιοσύνης ἰσχύει μονάχα ἡ συμβολὴ προσώπων, μᾶς ὀδηγεῖ σὲ νέες. Γιατὶ ἐφ' ὅσον τὰ μέσα παραγωγῆς καὶ πρὸ παντὸς τὸ ἔδαφος εἶναι περιορισμένα σὲ σχέση πρὸς τὴν χρεία τους, θὰ ἀποφέρουν πάντα στὸν ἰδιοκτῆτην τους—ἀκόμα καὶ σὲ μιὰ Οἰκονομίᾳ, πού δὲν εἶναι χωρισμένη σὲ τάξεις—μιὰ ἔστω καὶ μικρὴ ρέντα. Ἄν λοιπὸν τὸ ἀξίωμα, ὅτι θὰ πρέπει νὰ ἰσχύῃ μόνο ἡ συμβολὴ προσώπων, τὸ ἐρμηνεύσῃ καεὶς ὑπὸ τὴν ἔννοια, πὼς θὰ πρέπει νὰ ὑπάρχῃ μονάχα εἰσόδημα ἀπὸ ἐργασία, τότε ἡ κοινωνικὴ δικαιοσύνη στὴν οἰκονομίᾳ ἀγορᾶς εἶναι ἀπραγματοποίητη καὶ δὲν θὰ ἀπέμενε τίποτα ἄλλο παρὰ ἡ δυνατότητα τῆς ὑπαγωγῆς τῶν μέσων παραγωγῆς ὑπὸ κοινὴν ἰδιοκτησίαν, πρᾶγμα πού de facto θὰ σήμαινε καὶ τὴν ταυτόχρονη μετάβασιν στὸ σύστημα τῆς διοικητικῆς οἰκονομίας. Κι' ὅμως αὐτὸ δὲν ἀποτελεῖ τὴν τελικὴ λύσιν. Προφανῶς, μπορεῖ τὸ ἀξίωμα τῆς προσωπικῆς συμβολῆς νὰ διατηρηθῇ ἀκόμα καὶ τότε τὴν ἰσχύ του, ἂν ἡ συμβολὴ προσώπου καὶ περιουσίας εἶναι ἐκ τῶν προτέρων στενὰ συνδεδεμένα ἢ ἂν

ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος, κι' ἐνὸς ὁλοένα αὐξανομένου παγκοσμίου ἐμπορίου, ἀπὸ τὸ ἄλλο.

Ὅσον ἀφορᾷ τὸ δεύτερο *thema probandum* (1), τὴν κοινωνικὴν δικαιοσύνην, ὁ Α. Σμιθ ἔχει κι' ἐδῶ τὴν ἴδια ἐμπιστοσύνην πρὸς τὴν ἐλεύθερον οἰκονομίαν ἀγορᾶς. Πότε ὑπάρχει κοινωνικὴ δικαιοσύνη εἶναι, φυσικά, ἓνα δύσκολο ἐρώτημα καὶ γι' αὐτὸ πρὶν προχωρήσουμε πρέπει νὰ δοῦμε τί εἶδους περιεχόμενο μπορεῖ νὰ δοθῇ στὴν ἔννοιά της.

Ἡ κοινωνικὴ δικαιοσύνη περιλαμβάνει πολλά, μὰ ἐδῶ θὰ περιοριστοῦμε στὸ βασικώτερον θέμα, στὸ θέμα τῆς διανομῆς τοῦ εισοδήματος, ποῦ μπορεῖ νὰ λάβῃ χώρα κατὰ τὸ ἓνα ἀξίωμα: διανομὴ στὸν καθένα ἀνάλογα μὲ τὶς ἀνάγκες του ἢ κατὰ τὸ ἄλλο: διανομὴ στὸν καθένα ἀνάλογα μὲ τὴν προσφορά του στὴν παραγωγή. Ὅτι τὸ πρῶτον ἀξίωμα δὲν εἶναι ἐντελῶς ξένο πρὸς τὴν πραγματικότητα, ὅπως φαίνεται ἐκ πρώτης ὄψεως, δείχνει τὸ γεγονός, πὼς γιὰ τὸ καθορισμὸν τῶν μισθῶν καὶ τῶν ἀποδοχῶν λαμβάνεται ὑπ' ὄψη ἡ οἰκογενειακὴ κατάστασις τῶν ἐργαζομένων. Αὐτὸ ὅμως ἀποτελεῖ μιὰ μικρὴν ἐξαιρέση—ἐπιβαλλόμενη ἀπὸ πληθυσμιακοὺς ἢ κοινωνικοπολιτικούς λόγους—ἀπ' τὴν ἀρχὴν τῆς παραγωγικῆς συμβολῆς, ποῦ εἶναι καὶ ἡ μόνη δυνατὴ σέ μιὰ οἰκονομίαν ἀγορᾶς. Γιατί σ' αὐτὴ τὴ μορφή τῆς οἰκονομίας τὸ εισόδημα δὲν εἶναι τίποτα ἄλλο παρὰ ἡ πληρωμὴ μιᾶς ἀμοιβῆς—γιὰ προσφερόμενες ὑπηρεσίαι κάθε εἶδους. Γι' αὐτὸ ὡς γενικὴ ἀρχὴ τὸ ἀξίωμα «Διανομὴ στὸν καθένα κατὰ τὶς ἀνάγκες του», θὰ μπορούσε νὰ θεμελιωθῇ μόνο στὴ διοικητικὴ οἰκονομία. Μὰ στὴν πραγματικότητά δὲν συμβαίνει αὐτὸ οὔτε κι' ἐκεῖ, ἐπειδὴ καμμιά διοικητικὴ οἰκονομία δὲν εἶναι πρόθυμη νὰ παρατήσῃ τὸ ἀξίωμα τῆς διανομῆς σύμφωνα μὲ τὴν παραγωγικὴν προσφοράν τοῦ καθενός. Γιατί χρειάζεται τὴ διαφοροποίησιν τοῦ εισοδήματος σὰν κεντρί. Φυσικά οὔτε τὸ ὅτι ἡ πρακτικὴ σημασία τῆς διανομῆς τοῦ εισοδήματος κατὰ τὸ ἀξίωμα τῶν ἀναγκῶν εἶναι μηδαμινή, μήτε καὶ τὸ ὅτι ἡ ἀνάγκη τοῦ «κεντρίσματος» παρουσιάζεται ἀνυπέρβλητη, ἀποτελοῦν ἐπιχειρήματα στὴ φιλοσοφικὴ συζήτησιν τῆς κοινωνικῆς δικαιοσύνης. Ἀποφασιστικὴ σημασία ἔχει μόνον τὸ γεγονός—κι' ἄς μᾶς φέρνῃ ἡ ἠθικὴ χιλία δύο ἄλλα ἐπιχειρήματα—πὼς ἡ διανομὴ σύμφωνα μὲ τὶς ἀνάγκες τοῦ καθενός ἐπιτρέπει μιὰ πολὺ μεγαλύτερη ἔκτασιν αὐθαιρεσίας—τοῦ θανάσιμου αὐτοῦ ἐχθροῦ κάθε δικαιοσύνης—ἀπ' ὅ,τι, ἡ διανομὴ μὲ βάση τὴν παραγωγικὴν συμβολήν. Αὐτὸ τὸ τελευταῖον ἀξίωμα ἀξίζει πράγματι τὴν προτίμησίν μας. Ἀπὸ πρακτικούς λόγους θριαμβεῖ στὴ διοικητικὴν οἰκονομίαν καὶ στὴν οἰκονομίαν ἀγορᾶς εἶναι τὸ μοναδικὸν ποῦ μπορεῖ νὰ ὑπάρξῃ—πρᾶγμα, ποῦ κεῖται σ' αὐτὴ τούτῃ τῇ φύσει της.

Μὰ ἂν εἶναι ἀλήθεια, πὼς τὰ εισοδήματα στὴν οἰκονομίαν ἀγορᾶς παριστάνουν ἀποκλειστικὰ ἀμοιβὴν παραγωγικῶν ὑπηρεσιῶν, κι' ἂν ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, ἡ διανομὴ κατὰ τὸ ἀξίωμα τῆς προσφοράς στὴν παραγωγή πληροῖ τὸ αἶτημα τῆς κοινωνικῆς δικαιοσύνης τότε θὰ ἦταν καθεὶν εἰς τὴν διανομὴν τοῦ εισοδήματος στὴν οἰκονομίαν ἀγορᾶς δίκαιη, καὶ τὸ ἀξίωμα τῆς παρα-

1) Τὸ πρὸς ἀπόδειξιν θέμα.

γωγικής συμβολής επομένως δὲν θὰ μπορούσε νὰ εἶναι μέτρο, σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ κρίνουμε τὴν πραγματικὴ διανομὴ τοῦ εἰσοδήματος. Ἐδῶ μᾶς συγχύζει ἡ διπλῆ σημασίᾳ τῆς λέξεως προσφορά, συμβολή, πού ἀποτελεῖ στὴν ἐπιστημονικὴ ὀρολογία ἕνα γενικὸ χαρακτηρισμὸ γιὰ κάθε τι, πού θέτει ἕνα οἰκονομικὸ ὑποκείμενο στὴ διάθεση ἄλλων, ὅπως π.χ. τὴν ἐργασία του ἢ τὴν περιουσία του, δηλ. προσωπικὲς ὑπηρεσίες κάθε εἶδους, χρῆση ἀκινήτων, χρῆση χρημάτων, κι' εἶναι ἐντελῶς ἀδιάφορο ἂν ἡ σχετικὴ ἀμοιβὴ καθορίζεται μὲ σύμβαση, ὅπως στὴ σύμβαση ἐργασίας, ἐνοικίου, δανείου, ἢ ἂν τὸ ἀντίτιμο τῆς ὑπηρεσίας παρουσιάζεται σὰν διαφορὰ μεταξὺ ἐσόδων καὶ ἐξόδων, ὅπως τὸ ἐπιχειρηματικὸ κέρδος. Γιατὶ ἡ δραστηριότητα τοῦ ἐπιχειρηματία εἶναι κι' αὐτὴ μιὰ προσφορά, μιὰ συμβολὴ ὑπ' αὐτὴ τὴν ἔννοια, ἀκόμα καὶ στὴν περίπτωσι, πού ἡ εὐμένεια τῆς ἀγορᾶς εἶναι ἐκεῖνο, πού τοῦ χαρίζει τὸ κέρδος—φαινομενικὰ χωρὶς κανένα λόγο. Ὅμως πρέπει νὰ κἀν κάτι: νὰ ἀνιχνεύσῃ τὴν εὐνοϊκὴν κατάστασι τῆς ἀγορᾶς ἢ τὸ ὀλιγώτερον νὰ ξέρῃ νὰ τὴν ἐκμεταλλεύεται. Γιατὶ στὴν οἰκονομίᾳ ἀγορᾶς κανεὶς δὲν λαμβάνει εἰσόδημα ἐπὶ τῇ βάσει προνομίων. Παρὰ ταῦτα ἡ συμβολὴ στὴν παραγωγὴ μπορεῖ νὰ εἶναι συμβολὴ προσώπων ἢ περιουσιακῶν στοιχείων. Κι' ἐδῶ ἐγκεῖται ἡ διαφορὰ. Προφανῶς, ἡ κοινωνικὴ δικαιοσύνη ἀπαιτεῖ μόνον μιὰ τάξι τῆς συμβολῆς προσώπων. Κανεὶς δὲν θὰ χαρακτηρίζε μιὰ τάξι ὡς δίκαιη, στὴν ὁποία—ὡς πάρομε τὴ χτυπητώτερη περίπτωσι—ὑπάρχουν δύο τάξεις: μιὰ πού—κατέχοντας τὸ σύνολο τῶν μέσων παραγωγῆς—λαμβάνει εἰσόδημα διαθέτοντας μόνον τὴν περιουσία της, καὶ μιὰ ἄλλη πού ἐξαρτώμενη ἀπὸ τὴν πρώτη κερδίζει τὸ εἰσόδημά της μόνον ἀπὸ τὶς προσωπικὲς ὑπηρεσίες της. Σὲ μιὰ τέτοια περίπτωσι, τὸ εἰσόδημα, πού προέρχεται ἀπὸ τὴν κατοχὴ τῶν μέσων παραγωγῆς, παίρνει τὸ χαρακτῆρα φεουδικῆς ρέντας, ἢ σχέση κατοχῆς γίνεται σχέση δυνάμεως καὶ τὸ ἀξίωμα τῆς διανομῆς τοῦ εἰσοδήματος θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι ὄχι διανομὴ στὸν καθένα ἀνάλογον μὲ τὴν παραγωγικὴν του προσφορά ἀλλὰ ἀνάλογον μὲ τὴν οἰκονομικὴν του ἰσχύ.

Δὲν ξεπεράσαμε ὅμως ἀκόμα ὅλες τὶς δυσκολίες. Ὁ ἰσχυρισμὸς ὅτι ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς κοινωνικῆς δικαιοσύνης ἰσχύει μόνον ἡ συμβολὴ προσώπων, μᾶς ὀδηγεῖ σὲ νέες. Γιατὶ ἐφ' ὅσον τὰ μέσα παραγωγῆς καὶ πρὸ παντὸς τὸ ἔδαφος εἶναι περιωρισμένα σὲ σχέση πρὸς τὴν χρεία τους, θὰ ἀποφέρουν πάντα στὸν ἰδιοκτῆτη τους—ἀκόμα καὶ σὲ μιὰ Οἰκονομίᾳ, πού δὲν εἶναι χωρισμένη σὲ τάξεις—μιὰ ἔστω καὶ μικρὴ ρέντα. Ἄν λοιπὸν τὸ ἀξίωμα, ὅτι θὰ πρέπει νὰ ἰσχύῃ μόνον ἡ συμβολὴ προσώπων, τὸ ἐρμηνεύσῃ κανεὶς ὑπὸ τὴν ἔννοια, πὼς θὰ πρέπει νὰ ὑπάρχῃ μόνον ἡ εἰσόδημα ἀπὸ ἐργασία, τότε ἡ κοινωνικὴ δικαιοσύνη στὴν οἰκονομίᾳ ἀγορᾶς εἶναι ἀπραγματοποίητη καὶ δὲν θὰ ἀπέμενε τίποτα ἄλλο παρὰ ἡ δυνατότητα τῆς ὑπαγωγῆς τῶν μέσων παραγωγῆς ὑπὸ κοινὴν ἰδιοκτησίαν, πρᾶγμα πού de facto θὰ σήμαινε καὶ τὴν ταυτόχρονη μετάβασιν εἰς τὸ σύστημα τῆς διοικητικῆς οἰκονομίας. Κι' ὅμως αὐτὸ δὲν ἀποτελεῖ τὴν τελικὴ λύσιν. Προφανῶς, μπορεῖ τὸ ἀξίωμα τῆς προσωπικῆς συμβολῆς νὰ διατηρηθῇ ἀκόμα καὶ τότε τὴν ἰσχύ του, ἂν ἡ συμβολὴ προσώπου καὶ περιουσίας εἶναι ἐκ τῶν προτέρων στενὰ συνδεδεμένα ἢ ἂν

τουλάχιστον αυτό μπορεί να επιτευχθῆ ἀργότερα μὲ τὸ νὰ ὑπάρχη ἡ δυνατότητα ἀποκτίσεως τῶν μέσων παραγωγῆς καὶ γιὰ κείνον, πού ἐξ ἀρχῆς δὲν τὰ κατέχει. Μὲ ἄλλα λόγια: τὸ φλέγον κοινωνικὸ πρόβλημα δὲν εἶναι τὸ εἰσόδημα περιουσίας ὡς τέτοιο ἀλλὰ ἡ διανομὴ του, δηλ. καὶ ἡ ταυτόχρονη διανομὴ τῆς ἰδιοκτησίας ἐπὶ τῶν παραγωγικῶν μέσων ἀνάμεσα στὴν κοινωνία. Ἡ κοινωνικὴ δικαιοσύνη ἀπαιτεῖ προφανῶς νὰ ἀρθῆ ἡ διαίρεση σὲ κατέχοντες καὶ μὴ κατέχοντες, πού εἶναι καὶ ἡ αἰτία δημιουργίας τάξεων.

Μεταφράζουμε τὸ πρόβλημα αὐτό, πού ἔχει νὰ λύση ἡ οἰκονομικὴ πολιτικὴ, στὴ γλῶσσα τῆς οἰκονομικῆς θεωρίας, μὰ παρατηροῦμε ἀμέσως, πὼς δὲν πρόκειται γιὰ ἓνα ἀλλὰ γιὰ δύο—συγγενικά—προβλήματα. Κατὰ πρῶτο χαρακτηρίζουμε τὴν κατάσταση, στὴν ὁποία βρίσκεται ὁ κατέχων ἀπέναντι ἐκείνου, πού εἶναι μόνο ἐργάτης, ὡς μονοπώλιο κατοχῆς (Besitzmonopol), ἐπειδὴ ἡ κατοχὴ τῶν μέσων παραγωγῆς δίνει στὸν ἰδιοκτήτη τους μιὰ μονοπωλιακὴ θέση, ὅμοια μ' αὐτὴ ἑνὸς γνήσιου μονοπωλίου. Αὐτὸς ὁ χαρακτηρισμὸς βέβαια στὴ γλῶσσα τῆς οἰκονομικῆς θεωρίας δὲν εἶναι ὀρθός. Γιατί ὅταν μιᾶμε ἐκεῖ γιὰ μονοπώλιο, ἐννοοῦμε, πὼς ἓνας μοναδικὸς πωλητὴς κυριαρχεῖ πάνω σὲ μιὰν ἀγορά. Κι' αὐτὸ δὲν συμβαίνει ἐδῶ. Γιατί ἐδῶ ὑπάρχουν πολλοί, πού βρίσκονται στὴν κατοχὴ τῶν μέσων παραγωγῆς καὶ σὲ συναγωνισμό μεταξύ τους. Γι' αὐτὸ καὶ θὰ ὀνομάσουμε αὐτὸ τὸ μονοπώλιο—μονοπώλιο κατοχῆς—Quasimonopol (1). Ἀλλὰ κάνοντας αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ ἔχουμε πάντα ὑπ' ὄψη μας ὅτι ὑπάρχουν καὶ γνήσια μονοπώλια. Ἡ ἀντίθεση αὐτῶν τῶν τελευταίων πρὸς τὶς ἀρχὲς τῆς κοινωνικῆς δικαιοσύνης εἶναι ἀκόμα χτυπητώτερη παρ' ὅ,τι στὴν περίπτωσι τῶν Quasi—Μονοπωλίων, κι' ἂν θέλουμε νὰ συγκεφαλαιώσουμε τὰ ὅσα εἶπαμε ἐδῶ, τότε ἀνήκει στὶς προϋποθέσεις τῆς κοινωνικῆς δικαιοσύνης ὁ μονομερὴς παραμερισμὸς τῶν Quasi—Μονοπωλίων καθὼς καὶ ἡ κατάργησι τῶν ἄλλων Μονοπωλίων. Κι' ἔτσι ἐπιστρέφουμε καὶ πάλι στὸ δρόμο, πού εἶχαμε πρὸς στιγμὴ ἐγκαταλείψει.

Ἄ Ο Α. Σμίθ—ὅπως εἶδαμε—ἦταν γεμάτος ἐμπιστοσύνη ὄχι μόνο σ' ὅ,τι ἀφορᾷ τὸν πλοῦτο, μὰ καὶ τὴν κοινωνικὴ δικαιοσύνη, πρᾶγμα πού εὐκόλα καταλαβαίνουμε, ἂν λάβουμε ὑπ' ὄψη μας τὴν ἐποχὴ του. Γιατί τότε μονοπώλια σὲ ἀξιόλογη ἔκτασι δὲν ὑπῆρχαν—ἡ ἐποχὴ τῶν καρτελλιῶν ἀνατέλλει 100 χρόνια ἀργότερα. Μὰ κι' ὁ χωρισμὸς σὲ κατέχουσα ἀστικὴ τάξι καὶ σὲ ἐργατικὴ τάξι ἔλαβε χώρα μισὸν αἰῶνα ἀργότερα. Ὅταν ἔγραφε ὁ Σμίθ ὑπῆρχαν ἀκόμα μάλιστα καὶ κάλφες καὶ πόσο σωστά εἶδε τὸ πρόβλημα (προκύπτει ἀπὸ τὴν περίφημὴ του φράσι, πὼς κοινωνικὰ εἶναι καλό, ἂν δύο μάλιστα τρέχουν πίσω ἀπὸ ἓνα κάλφα, μὰ κοινωνικὰ κακό, ἂν δύο κάλφες κυνηγᾶνε ἓνα μάλιστα). Καὶ ὑπέθεσε ὅτι θὰ συνέβαινε πάντα τὸ πρῶτο. Γιατί τὸ ὀλοένα αὐξανόμενον κεφάλαιο—σὰ συνέπεια τοῦ αὐξανόμενου πλοῦτου—θὰ πρέπει νὰ μεγαλῶνη συνεχῶς τὴ ζήτησι ἐργατῶν καὶ ἔτσι νὰ ὑψῶνη καὶ τὸ μισθό. Ὁ εὐαγγελιστὴς τῆς οἰκονομικῆς ἐλευθερίας στέκει λοιπὸν μπροστά μας

1) Τὸν ὄρο Quasi—Μονοπώλιο θὰ μπορούσαμε ἴσως νὰ τὸν ἀποδώσουμε στὴν ἑλληνικὴ μέ: «μὴ γνήσιο μονοπώλιο» ἢ «οἰωνεῖ μονοπώλιο». (Κ.Σ.).

γεμάτος αίσιοδοξία. Βλέπει και τὸν πλοῦτο καὶ τὴν κοινωνικὴ δικαιοσύνη. Μὰ δικαιώθηκε μονάχα σ' ὅ,τι ἀφορᾷ τὸ πρῶτο. Ἡ πειστικὴ δύναμη τῶν ἐπιχειρημάτων του ὅμως ἦταν τόσο μεγάλη ὥστε, κι' ὅταν ἀκόμα ἡ αἰσιοδοξία στὸ κοινωνικὸ ζήτημα ἐξαφανίστηκε καὶ τὴ θέση της πῆρε ἡ ἀπαισιοδοξία, πού τὴ συναντᾶμε ἤδη στὶς ἀρχές τοῦ 19ου αἰῶνα στὸ R. Malthus (1766-1834) καὶ D. Ricardo (1772-1823), οἱ ἄνθρωποι δὲν θέλησαν γιὰ καλὸν λόγον νὰ ἐγκαταλείψουν τὴν ἀρχὴ τοῦ *laissez-faire*. Τὸ δόγμα μάλιστα τῆς οικονομικῆς ἐλευθερίας ἐγινε καθ' ὅλο τὸν 19ο αἰῶνα παντοδύναμο ὅσο καὶ νὰ ὀξυνόταν τὸ κοινωνικὸ ζήτημα. Καὶ παρέμεινε ἀκόμα καὶ τότε ἀτράνταχτο, ὅταν κατὰ τὸ τέλος τοῦ αἰῶνα τὸ θεμέλιό του, ὁ συναγωνισμός, περιωρίστηκε σὲ σημαντικὲς ἀγορὲς ἀπὸ τὰ καρτέλλια. Καὶ κράτησε ἀκόμα καὶ τότε τὴν ἰσχύ του—ἰδιαιτέρα στὴ Γερμανία—ὅταν ἡ οικονομικὴ Πολιτικὴ ἀναγκάστηκε νὰ ἐπέμβῃ σὲ ὅλα τὰ πεδία. Μὰ τὴν ἀλήθεια, ἓνα περίεργον φαινόμενο: ἐπιχορηγεῖται ἔμμεσα ἡ γεωργία καὶ ἡ βαρεῖα βιομηχανία διὰ τῶν δασμῶν, μπαίνει σὲ δράση ἡ κοινωνικὴ πολιτικὴ, γίνονται ἐπεμβάσεις ἐδῶ κι' ἐκεῖ, τὴ μιὰ φορὰ μὲ πίεση τῶν ἰσχυρῶν ἐνδιαφερομένων, τὴν ἄλλη μὲ συμβουλὲς καλοπροαίρετων καθηγητῶν, μὰ μολοντοῦτο ἡ ἀρχὴ τῆς αὐτόνομης, αὐτορρυθμιζόμενης οικονομίας μένει ἀνέγγιχτη. Μένει ἀνέγγιχτη, γιὰτί ξέρουν πῶς αὐτὴ κάνει τοὺς λαοὺς πλούσιους. Τελικά, ὅμως, καταρρεῖ, γιὰτί δὲν μπόρεσε νὰ λύσῃ τὸ ἄλλο θέμα τῆς οικονομικῆς τάξεως, τὴν ἐπίτευξη κοινωνικῆς ἰσορροπίας.

Ἄλλὰ γιὰτί ἦρθαν ὅλα ἐντελῶς ἀντίθετα ἀπ' ὅ,τι τὰ εἶχε πεῖ ὁ Σμιθ; Γιὰτί, ἀντὶ τῆς ἰδανικῆς οικονομίας ἀγορᾶς, πού εἶχε ἐκεῖνος ὑπ' ὄψη του, ἦρθε μιὰ ἄλλη, ἡ καπιταλιστικὴ; Τί δὲν εἶδε καλὰ ὁ Σμιθ; Γιὰ νὰ ἀπαντήσουμε στὰ ἐρωτήματα αὐτά, θὰ προσανατολισθοῦμε στὴν οικονομικὴ ἱστορία τοῦ 18ου καὶ 19ου αἰῶνα καὶ θὰ προσπαθήσουμε ἀπὸ τὴν πληθώρα τῶν παραγόντων νὰ ξεχωρίσουμε τοὺς σπουδαιότερους. Ὅ,τι μάθαμε, σὰν ὀρίσαμε τὴν ἔννοια τοῦ καπιταλισμοῦ, θὰ μᾶς βοηθήσῃ κι' ἐδῶ.

Ὅπως καὶ νὰ ἀρχίσουμε, ἢ ρωτώντας τί δὲν ἔλαβε ὑπ' ὄψη του ὁ Σμιθ, ἢ κοιτάζοντας ἐντελῶς ἀπροκατάλυπτα τὰ πράγματα, σὲ κάθε περίπτωση δύο εἶναι τὰ ἐκπληκτικὰ γεγονότα, πού πέφτουν στὸ βλέμμα μας: Ἡ θυελλώδης ἐξέλιξη τῆς Τεχνικῆς καὶ ἡ τεράστια αὐξηση τοῦ πληθυσμοῦ. Καὶ τὰ δύο ἀρχίζουν στὸ τέλος τοῦ 18ου αἰῶνα, μετὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Σμιθ, καὶ εἶναι εὐεξήγητο σὰν τὰ θεωροῦνε πολλοὶ ὑπεύθυνα γιὰ τὴν θριαμβευτικὴ ἐκστρατεία τοῦ καπιταλισμοῦ. Ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά ἡ μηχανή, ἡ φάμπρικα, ἡ μεγάλη ἐκμετάλλευση, ἀπὸ τὴν ἄλλη ἡ ὀλοένα αὐξανόμενη στρατιὰ τῶν βιομηχανικῶν ἐργατῶν—πόσο ἀπλῆ φαίνεται νὰ εἶναι ἡ σχέση αἰτίου καὶ αἰτιατοῦ. Κι' ὅμως αὐτὴ δὲν εἶναι καθόλου ἀρκετὴ. Οἱ ἀνακαλύψεις, πάνω στὶς ὁποῖες βασίστηκε ἡ τεχνικὴ ἐπανάσταση καὶ μετὰ ἡ βιομηχανικὴ ἐπανάσταση τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ἀνήκουν κατὰ ἓνα μεγάλο μέρος στὸ παρελθόν. Μὰ μόλις τώρα βρῆκαν ἐφαρμογὴ καὶ στὴν παραγωγικὴ διαδικασίαν. Ἡ τεχνικὴ πρόοδος δὲν ἦταν λοιπὸν αἰτία μὰ ἀποτέλεσμα τῆς ἀνοδικῆς αὐτῆς ὁρμῆς, ὅσο κι' ἂν αὐτὴ ἐπιτάχυνε τὴν πρώτη. Ἡ αὐξηση τοῦ πληθυσμοῦ ὅμως—σὰν συνέπεια τῆς

μειώσεως τῆς θνησιμότητος—ἀρχίζει σιγά-σιγά, καὶ ἀρχικά, ὅπως καὶ μετέπειτα, ἐπισκιάζεται ἀπὸ τὴ μετακίνηση τοῦ ἐπαρχιακοῦ πληθυσμοῦ πρὸς τὰς πόλεις. Ὅσο σημαντικὰ καὶ νὰ εἶναι καὶ τὰ δύο γεγονότα, ἡ τεχνικὴ πρόοδος καὶ ἡ αὔξησις τοῦ πληθυσμοῦ: σὰν κύρια αἷτια τῆς καπιταλιστικῆς ἐξελίξεως ἀδυνατοῦμε νὰ τὰ χαρακτηρίσουμε γιατί δὲν ἐξηγοῦν οὔτε τὴν αἰφνίδια ὀρμητικὴ ἄνοδος τῆς οἰκονομικῆς δραστηριότητος, μήτε καὶ τὴς κοινωνικῆς προὔποθέσεις, πού ὑποβοηθήσαν αὐτὴ τὴν ἄνοδος καὶ ἔδωσαν στὴ νέα τάξη τὸν εἰδικὸ χαρακτήρα τῆς.

Γνωρίζουμε ἤδη τί κατέστησε δυνατὴ τὴν ἐξέλιξιν τὸν 19ο αἰῶνα: ἡ οἰκονομικοπολιτικὴ ἐφαρμογὴ τῆς ἀρχῆς τοῦ *laissez faire*. Ἡ ἀπελευθέρωσις τῆς Οἰκονομίας ἀπὸ τὰ μέχρι τότε ἐμπόδια εἶναι πράγματι ὁ πρῶτος ἀπὸ τοὺς δύο ἀποφασιστικοὺς παράγοντες τῆς ἀναπτύξεως τοῦ καπιταλισμοῦ. Ὁ δεύτερος ἔγκειται στὴς κοινωνικῆς συνθήκες, πού ἡ ἀπελευθερωμένη οἰκονομία βρῆκε μπροστὰ τῆς. Κι' αὐτὲς παρεῖδαν ὁ Σμιθ καὶ οἱ διάδοχοί του. Γιατί ἡ οἰκονομία ἀγορᾶς δὲν ἀναπτύσσεται σὲ ἓνα κενὸ χῶρον. Δὲν θὰ πρέπει φυσικὰ νὰ πετᾷ ἡ σκέψις μας στὴς λίγες μεγάλες ἐκμεταλλεύσεις, πού ὑπῆρχαν τότε ἢ στὰ ἐργοστάσια τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἐμποροκρατισμοῦ—ὅπου κύριος μοχλὸς τῆς παραγωγῆς ἦταν ἡ ἐργασία—πού τουλάχιστον ἐξωτερικὰ δείχνανε ὁμοιότητα μὲ τὴς σύγχρονες βιομηχανίες καὶ πού θὰ μπορούσαν συνεπῶς νὰ χαρακτηρισθοῦν σὰν καπιταλιστικὰ φαινόμενα. Ἡ νέα ἐξέλιξις δὲν ξεκίνησε ἀπ' ἐκεῖ, ἀλλὰ ἐπιτελέστηκε σὲ ἐντελῶς διαφορετικοὺς κλάδους τῆς παραγωγῆς. Ἡ διάκρισις σὲ ἄρχοντες καὶ ὑποτακτικούς, ἡ πατριαρχικὴ ἐξουσία ἐνὸς προνομίουχου κοινωνικοῦ στρώματος πάνω σὲ ἓνα ἄλλο, προσωπικὰ ἐξαρτημένο ἀπὸ τὸ πρῶτο, πού ζεῖ κάτω ἀπὸ ἀφάνταστα σκληρῆς συνθήκες, εἶναι ὅ,τι βρῆκε μπροστὰ τῆς ἡ οἰκονομία ἀγορᾶς. Αὐτὴ ἡ διάκρισις δὲν ὑπῆρχε στὴς πόλεις—τότε δὲν εἶχαν πλέον τὴν ἡγετικὴν θέσιν στὴν κοινωνικὴν ζωὴν, μήτε καὶ τὴν ἀπέκτησαν μέχρι σήμερα—ἀλλὰ στὴν ἐπαρχίαν, ὅχι βέβαια παντοῦ, μὰ σὲ ἐκτεταμένους περιοχὰς καὶ μάλιστα ἐκεῖ, ὅπου ἀπὸ τὴ μεσαιωνικὴ κατάστασις τῆς ἐγγείας ἰδιοκτησίας ἐξελίχθησαν οἱ σύγχρονες γεωργικῆς μεγαλοεπιχειρήσεις ὅπως π.χ. στὰ ἀνατολικά τοῦ ποταμοῦ Ἐλβα στὴ Γερμανίαν. Κι' ἔτσι ἀρχίζει μὲ τὴς φιλελεύθερες μεταρρυθμίσεις—πού ἀφοροῦν καὶ τὴν γεωργίαν—ἡ διαμόρφωσις τῆς καπιταλιστικῆς οἰκονομίας ἀγορᾶς. Ἡ ἀπελευθέρωσις τῶν ἀγροτῶν δίνει στὸ σκλαβωμένο καὶ δεμένο μὲ τὴν γῆν ἀγρότην τὴν προσωπικὴν του ἐλευθερίαν, μὰ ὅχι καὶ τὴς ὑλικῆς προὔποθέσεις γιὰ μιὰ ἐλεύθερον ἀγροτικὴν ζωὴν. Ἡ μέχρι τοῦδε ὑποτέλεια ἀλλάζει ὄψη: γίνεται ὑποτέλεια αὐτῶν, πού δὲν κατέχουν τίποτα σ' αὐτοὺς, πού εἶναι ἰδιοκτῆτες τῶν μέσων παραγωγῆς. Ὁ ἀγρότης γίνεται μισθοδοτούμενος γεωργικὸς ἐργάτης καὶ ἀργότερα κατεβαίνει στὴν πόλιν, ὅπου τὸν ἐλκύει ἡ νέα βιομηχανία. Ἐτσι, γεννιέται ἡ τάξις τῶν βιομηχανικῶν ἐργατῶν, τῶν «ἐλευθέρων ἐργατῶν» σὲ μορφιστικὴ ἔννοια, ἐλευθέρων καὶ σὲ νομικὴ ἔννοια, ἀλλὰ κι' ἐλευθέρων ἀπὸ κάθε εἶδους ἰδιοκτησίας, κι' αὐτὴ ἡ τάξις διογκώνεται, τροφοδοτούμενη συνεχῶς ἀπὸ τὴν ἴδιαν πηγὴν, πληθυνόμενη καὶ ἀπ' τοὺς βιοτέχνες, πού χάνουν τὴν αὐτοτέλειάν τους μὲ τὸν ἀνταγωνισμό τῆς βιομηχανίας καὶ αὐξανόμενη μὲ τὴν γε-

νική αύξηση του πληθυσμού. Με αυτό τον τρόπο σχηματίζεται—κατά δεύτερο λόγο—ή χτυπητή ανισότητα κατεχόντων και μη κατεχόντων και στον κλάδο τῆς βιοτεχνίας στις πόλεις. Ὅσο μεγάλη κι' ἂν εἶναι ἡ ἀνάγκη τῆς ἀκμάζουσας βιομηχανίας σὲ ἐργάτες, ὅμως δὲν τῆς λείπουν ποτέ. Πάντοτε τρέχουν δύο ἐργάτες πίσω ἀπὸ ἕναν ἐπιχειρηματία, πάντοτε συμπληρώνεται ἐκ νέου ἡ «ἐπικουρική στρατιά», πάνω στὴν ὁποία στηρίζεται τὸ Quasi—Μονοπώλιο, ποὺ δίνει στὴν οἰκονομία ἀγορᾶς τὸ χαρακτῆρα τῆς καπιταλιστικῆς ἀγοραίας οἰκονομίας.

Ἔτσι γενιέται ὁ καπιταλισμὸς τοῦ laissez - faire, ἔτσι καὶ τὸ κοινωνικὸ ζήτημα. Ἄλλα προβλήματα ἦρθαν νὰ προστεθοῦν μετὰ τὴν διαδρομὴ τοῦ χρόνου: τὸ πρόβλημα τῶν οἰκονομικῶν κρίσεων καὶ τὸ πρόβλημα τῆς συγκεντρώσεως οἰκονομικῆς δυνάμεως. Ἄς ἐξετάσουμε τὸ καθένα μετὰ τὴν σειρά του.

4. Τὰ προβλήματα τοῦ Καπιταλισμοῦ

α) Τὸ κοινωνικὸ ζήτημα.

Ὅ,τι ἀποτελεῖ τὸ περιεχόμενον τοῦ κοινωνικοῦ ζητήματος εἶναι ἡ ἀντίθεση τῆς πραγματικότητος πρὸς ὠρισμένα ιδεῶδη. Τὸ πρῶτον τὸ γινώσκουμε. Εἶναι τὸ ιδεῶδες τῆς κοινωνικῆς δικαιοσύνης. Τὸ ἄλλο, τὸ ιδεῶδες τῆς κοινωνικῆς ἀσφαλείας ποὺ γέννησε ἡ πείρα τῶν οἰκονομικῶν κρίσεων, θὰ τὸ δοῦμε παρακάτω.

Τὸ ιδεῶδες τῆς κοινωνικῆς δικαιοσύνης δὲν ἐκπληρώνεται μονάχα μετὰ τὸ αἶτημα μιᾶς δίκαιης διανομῆς τοῦ εἰσοδήματος. Περιλαμβάνει κατὰ ἀκόμα περισσότερο καὶ ἀπορρέει ἀπὸ τὴ μοῖρα τῆς ζωῆς τῆς νέας τάξεως, τοῦ λεγόμενου «προλεταριάτου».

Δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ σκιαγραφήσουμε τὴ μοῖρα αὐτῶν τῶν ἀνθρώπων. Ὑπάρχουν ἀπειράριθμες περιγραφές, ἐπίσημες ἐκθέσεις, ἐπιστημονικὲς δημοσιεύσεις καὶ ὑπάρχει καὶ τὸ κοινωνικὸ μυθιστόρημα. Ὁ ἀθλιότητα καὶ ἡ δυστυχία ὑπῆρξαν φρικιαστικῆς. Τὸ κατακόρυφο ἀποτελοῦσε ἡ ἐργασία μικρῶν παιδιῶν. Δίπλα στὴν ὑλικὴ δυστυχία ἦταν ἐξ ἴσου σημαντικὴ καὶ ἡ ψυχικὴ, ποὺ ἔφεραν ἡ ἐρημικὴ ζωὴ τῆς μεγαλουπόλεως καὶ ἡ μηχανικὴ ἀτμόσφαιρα τῆς φάμπρικας σὲ ὄλους ἐκείνους, ποὺ προέρχονταν ἀπὸ ἄλλα περιβάλλοντα, ὁ διαμελισμὸς τῆς οἰκογενείας, ἡ ἀπουσία κάθε ψυχικῆς συμμετοχῆς τοῦ ἐργαζομένου στὴν ἐργασία του καὶ τὸ συναίσθημα τῆς μειονεκτικότητος ἀπέναντι τῆς ἀστικῆς τάξεως. Σωματικὸ καὶ ψυχικὸ ξερίζωμα, νὰ τί χαρακτηρίζει ἴσως καλλίτερα τὴ μοῖρα τους.

Φυσικὰ ἡ ἀθλιότητα ὑπὸ τὴ μορφή αὐτὴ ἔχει μονάχα ἱστορικὴ σημασία. Ἡ κοινωνικὴ δυστυχία τῆς ἐποχῆς μας ἔχει ἄλλα αἷτια. Ἡ μεταμόρφωσις τῆς κοινότητος, στὴν ὁποία ζοῦσαν κάποτε οἱ ἄνθρωποι, σὲ μιὰ μαζικὴ κοινωνία καὶ ἡ ἰσοπέδωσις τῆς ἐξωτερικῆς ζωῆς καὶ τοῦ τρόπου σκέψεως—τὰ μεγαλύτερα προβλήματα τῆς ἐποχῆς μας— παραμένουν φυσικὰ ἀναλλοίωτα. Καὶ παρέμεινε καὶ ἡ κοινωνικὴ κίνησις ἀμετάβλητη, ποὺ ἐκπήγαγε τότε

και στην οποια θα πρεπει τωρα να στρεφουμε την προσοχη μας, αν θελουμε να πληροφορηθουμε για ποιο πραγμα προκειται.

Ακόμα δε θα μιλήσουμε για το σοσιαλισμό. Σοσιαλισμός και κοινωνική κίνηση είναι δύο διαφορετικά πράγματα. Ο σοσιαλισμός είναι μία πνευματική κίνηση, μία ιδέα, και η επιδίωξη της πραγματοποιήσεώς της. Είναι πάντα άπαύγασμα θρησκευτικών ή φιλοσοφικών ιδεών, από τον Πλάτωνα (427–337 π.Χ.), τον Τ.Μόρους⁽¹⁾ (1478–1535) μέχρι τον Κ. Μάρξ (1818–1884). Πάντοτε είναι επαναστατικός, γιατί επιδιώκει μιαν άλλη, μιαν καλλίτερη κοινωνική τάξη. Η κοινωνική κίνηση δεν έχει κατ' ανάγκη αυτή τη φύση. Κι' αυτή μπορεί να είναι σοσιαλιστική, μα αυτό δεν είναι απαραίτητο. Κοινωνική κίνηση είναι μία άλλη έκφραση, που χρησιμοποιούμε για να εκφράσουμε τον ανταγωνισμό των κοινωνικών τάξεων, ή, αν προτιμάη κανείς, τον ταξικό αγώνα, μα ιδιαίτερα την κίνηση χειραφετήσεως μιās εξαρτώμενης τάξεως, που θέλει να βελτιώσει τη θέση της, ίσως μάλιστα και να κυριαρχήσει, μα που δεν έχει όπωσδήποτε σαν σκοπό της να διασαλεύση τα θεμέλια της υπάρχουσας κοινωνικής τάξεως. Πάντοτε ξεκινάει από μιαν όξεια κατάσταση ανάγκης. Η δική της δυστυχία δεν αρκεί μονάχη, γιατί αυτή μπορεί να υπάρχει πολύ καιρό χωρίς να γεννιέται για το λόγο αυτό και μία κοινωνική κίνηση. Θα πρέπει να έρθη και κάτι άλλο: ή εξερευνητική αντίθεση απέναντι της θέσεως άλλων τάξεων. Έτσι, αρχίζει ή κοινωνική κίνηση των βιομηχανικών έργατων τον 19ον αιώνα. Γράφει στα λάβαρα της το σύνθημα «πείνα», μα το 1948 την κατηγορούν στο Παρίσι, πώς ο σκοπός της είναι καθαρά προπαγανδιστικός. Όμως αυτή διοργανώνει την αυτοβοήθειά της, το συνδικαλισμό και τον καταναλωτικό συνεταιρισμό, και αγωνίζεται να πάρη στα χέρια της πολιτική δύναμη για να μπορέση να βελτιώση μ' αυτό τον τρόπο και την οικονομική της θέση. Όσο και να συμπεριφέρεται επαναστατικά, στην πραγματικότητα δεν έχει επαναστατικές προθέσεις αλλά επιζητάει να πραγματοποιήση τους σκοπούς της στο πλαίσιο της υπάρχουσας τάξεως. Αν ή κοινωνική κίνηση δεν έπεδίωκε περισσότερα, θα ήταν μονάχα ένα ξεσήκωμα της φτώχειας, και θα έπρεπε να σβήση ή με την ίκανοποίηση των αίτημάτων της — έφ' όσον ήταν δίκαια — ή — αν τα αίτηματά της ήταν άβάσιμα και αυτή ή ίδια σκέτος καρπός φθόβου και έχθροπάθειας — με βία και καταπίεση.

Και όμως δεν σβήνει αν και ή απόλυτη άθλιότητα παραμερίστηκε. Μήτε και είναι ή όρμητήρια δύναμη μιās κάποτε υπάρχουσας κινήσεως, που την ώθει παραπέρα. Μα ζει και άπλώνεται, επειδή γίνεται σοσιαλιστική. Για πολλούς αιώνες διάσχιζαν τη ζωή της κοινωνίας διάφορες κοινωνικές κινήσεις — ή κίνηση των άγροτων, των ύποταχτικων, των μικροαστων — και ή κίνηση του σοσιαλισμου, χωρίς όμως να συναντηθουν πραγματικά. Κι' είναι ακριβώς

1. Άγγλος ουτοπιστικός σοσιαλιστής, αρχιγραμματέας του βασιλιά Έρρίκου του 8ου, που τέλειωσε τη ζωή του στο Ικρίωμα. Το ουτοπιστικό σοσιαλιστικό του έργο, που τον έκανε διάσημο, φέρνει τον τίτλο «ουτοπία», και εκδόθηκε το 1516. (Κ.Σ.).

χαρακτηριστικό γνώρισμα του 19ου αιώνα τὸ ὅτι ἡ κίνηση τῆς ἐργατιᾶς καὶ ὁ σοσιαλισμὸς γίνονται τώρα ἓνα. Τί σημαίνει αὐτό.

Σημαίνει, ὅτι ἡ κοινωνικὴ κίνηση παίρνει ἓνα ἄλλο χαρακτήρα, ὅτι τὸ κοινωνικὸ ζήτημα γίνεται *ζήτημα ἀρχῶν*: "Ἐνα ζήτημα τῆς οικονομικῆς τάξεως. Σημαίνει ὅτι ἡ κίνηση γίνεται μιὰ καθολικὴ ἰδέα καὶ ὅτι ὅλα τὰ ζητήματα τῆς καθημερινῆς ζωῆς ἐξετάζονται καὶ κρίνονται στὸ πλαίσιο μιᾶς μεγάλης συλλήψεως. Σημαίνει ὅτι τὸ προλεταριάτο κατέχεται ἀπὸ τὴν συνείδηση νὰ μὴν ὑποστηρίξη πιά μονάχα εἰδικὰ συμφέροντα ὀλόκληρης τῆς ἀνθρωπότητος. Σημαίνει-κι' αὐτὴ εἶναι ἡ ἄλλη, ἐπικίνδυνη πλευρὰ—ὅτι οἱ ἄλλοφρονῶντες γίνονται ἐχθροὶ τῆς ἀλήθειας, ὅτι ὁ ταξικὸς ἀγῶνας γίνεται ἀγῶνας ἀρχῶν καὶ ὅτι οἱ λαοὶ χωρίζονται σὲ δύο ἐχθρικά στατόπεδα. Αὐτὸ ἰσχύει λιγώτερο γιὰ τὴν Ἀγγλίαν, ἂν καὶ ὁ καπιταλισμὸς ἐκεῖ πανηγυρίζῃ τοὺς πρώτους τοὺς θριαμβοὺς. Ἡ ἐργατιὰ βαδίζει τὸ δρόμο τῆς αὐτοβοήθειας: τοῦ συνδικαλισμοῦ καὶ τοῦ συναιτερισμοῦ. Καλλίτερο γιὰ ζητήματα ἀρχῶν εἶναι τὸ ἔδαφος τῆς κυριαρχούμενης ἀπὸ τὶς πολιτικὲς ἰδέες τῆς μεγάλης ἐπαναστάσεως τῆς Γαλλίας, μὰ ἡ χώρα τῆς ἀκμῆς τους γίνεται ἡ Γερμανία, τὸ βασιλεῖο τῶν φιλοσοφικῶν ἰδεῶν. Ἀπ' αὐτὸ τὸ βασιλεῖο προέρχεται ὁ Κ. Μάρξ, προέρχεται F. Lassalle (1825—1864), ὁ φλογερὸς θαυμαστὴς τοῦ J.G. Fichte (1) (1762—1814), τῶν ὁποίων τὶς ἰδέες ἐνστερνίζεται ἡ ἐργατιὰ τῆς Γερμανίας κι' ἄς μὴν εἶχε διαβάσει ποτέ της ἓνα φιλοσοφικὸ βιβλίον. Ὁ Λασάλ τὴν ὀργανώνει, ὁ Μάρξ τῆς δίνει τὴν ταξικὴ συνείδηση μὲ τὰ τρία περιεχόμενά της: τὴν συνείδηση τῆς ἀντικειμενικῆς θέσεως, πού κατέχει ὁ ἐργάτης στὸ σύστημα τοῦ καπιταλισμοῦ, τὴν συνείδηση τοῦ τέρατος, πρὸς τὸ ὁποῖο τείνει ἡ ἐξέλιξη καὶ τὴν συνείδηση τοῦ δρόμου, πού θὰ πρέπει νὰ βαδίσῃ τὸ προλεταριάτο, τοῦ ταξικοῦ ἀγῶνα—δηλαδὴ μιὰν ἀνάλυση τοποθεσίας, μιὰ διδασκαλία ἀπολυτρώσεως κι' ἓνα πρόγραμμα δράσεως μοναδικῆς ἀρτιότητος.

Δὲν σκοπεύουμε ἐδῶ ν' ἀσχοληθοῦμε μὲ τὰ ἰδιαίτερα σημεῖα τῆς μαρξιστικῆς κοινωνικῆς καὶ οικονομικῆς θεωρίας. "Ὅ,τι μᾶς ἐνδιαφέρει εἶναι μονάχα ἡ καθοδηγητικὴ ἰδέα τοῦ σοσιαλισμοῦ πού εἶναι σύγχρονα καὶ ἡ κύρια ἰδέα τῶν ἄλλων σοσιαλιστικῶν κατευθύνσεων, τοῦ ἀναρχικοῦ, τοῦ συνδικαλιστικοῦ, τοῦ φιλελεύθερου καὶ *mutatis mutandis* καὶ τοῦ χριστιανικοῦ σοσιαλισμοῦ. Εἶναι ἡ ἰδέα τῆς ἐλευθερίας. Θὰ τὴν ἐξετάσουμε ἀργότερα καὶ σ' ὅ,τι ἀφορᾷ τὸ θετικὸ της περιεχόμενο καὶ σ' ὅ,τι ἀφορᾷ τὴ συσχέτησή της μὲ τὶς ἰδέες τῆς ἰσότητος καὶ τῆς δικαιοσύνης. Τώρα ἐνδιαφερόμαστε νὰ μάθουμε, πῶς βλέπει ἡ σοσιαλικὴ ἰδέα τῆς ἐλευθερίας τὴ μοῖρα καὶ τὴ ζωὴ τοῦ ἐργάτη.

Τὴν βλέπει σὰν ἀνελευθερία, σὰν ἀνεξάρτηση: σὰν ἐξάρτηση αὐτῶν, πού δὲν κατέχουν τίποτα ἀπ' αὐτούς, πού κατέχουν. Κανεὶς δὲν διευτύπως τόσο ἐμφαντικὰ τὴ βασικὴ αὐτὴ θέση τοῦ σοσιαλισμοῦ ὅσο ὁ καθηγητὴς L. V. Stein (1815—1890) ἕνας συντηρητικὸς κοινωνικὸς μεταρρυθμιστὴς, πού

1) Γερμανὸς φιλόσοφος, πού ἐξέπροσώπησε ἓνα ἀκράϊο οικονομικὸ σοσιαλισμὸ—παρὰ τὶς κατὰ τὰ ἄλλα ἀτομιστικὲς του ἀντιλήψεις—στὸ γνωστὸ ἔργον του «Τὸ κλειστὸ ἐμπορικὸ Κράτος» (Κ. Σ.).

ἔγραψε πρῶτος στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα τὴν ἱστορία τῆς κοινωνικῆς κινήσεως τῆς Γαλλίας. Τὴν ἰδιαίτερη οἰκονομικὴ πραγματικότητα δὲν τὴν ἔδειξε, μὰ αὐτὴ εἶναι ὀλοφάνερη: Εἶναι ἡ ἀγορὰ ἐργασίας, ὅπου συναντῶνται ὁ κατέχων καὶ ὁ μὴ κατέχων, ὁ καπιταλιστὴς καὶ ὁ ἐργάτης γιὰ νὰ συνάψουν μιὰ σύμβαση ἐλευθερίας. Ἀλλὰ ἡ ἐλεύθερη σύμβαση εἶναι μιὰ σύμβαση ἀνελευθερίας, ἐπειδὴ ὁ ἐργάτης βρίσκεται σὲ καταπιεστικὴ ἀνάγκη νὰ προσφέρῃ τὴν ἐργασία του, ἐπειδὴ δὲν μπορεῖ νὰ περιμένῃ καὶ ἡ ἀνελευθερία, πού ἀρχίζει ἐδῶ τὸν συνοδεύει σὲ ὅλη του τὴ ζωὴ. Ἔτσι, στὸ ἐπίκεντρο τῆς κριτικῆς στέκει ἡ ἀγορὰ ἐργασίας καὶ ἡ μισθοδοτικὴ σχέση τῆς ἐργασίας. Πάντοτε τρέχουν δύο ἐργάτες πίσω ἀπὸ ἓνα ἐπιχειρηματία. Ὅτι θὰ μπορούσε νὰ ἀλλάξῃ κάποτε ἡ κατάστασις φαίνεται ἀδύνατο κι' ἔτσι ἡ ἐξάρτησις καὶ μαζί μ' αὐτὴ καὶ ἡ ἀνελευθερία γίνεται τὸ οὐσιαστικὸ γινώμισμα τοῦ καπιταλισμοῦ. Ἐννοοῦμε τώρα τὸ νόημα τῆς διατυπώσεως τοῦ Μάρξ, ὅτι μονάχα ἡ ἄρση τοῦ συστήματος τῆς μισθωτῆς ἐργασίας μπορεῖ νὰ παραμερίσῃ τὸ καθεστῶς τῆς ἀνελευθερίας. Ἄν αὐτὸ ἀφορᾷ μονάχα τὴν οἰκονομικοτεχνικὴ πλευρὰ τοῦ ζητήματος, τότε εἶναι κάτι τὸ ἀδύνατο, ἐπειδὴ θὰ ὑπάρχῃ πάντοτε ἐργασία, πού πρέπει νὰ γίνεται καὶ νὰ ἀμοιβεται στὸ πλαίσιο μιᾶς μισθοδοτικῆς σχέσεως. Ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἠθικὴ ἄποψη, ἡ σύναψις μιᾶς συμβάσεως ἐργασίας δὲν παρουσιάζει τίποτα τὸ ψευκτό. Μονάχα ἡ ἰσχυρὴ θέση τοῦ ἑνὸς ἀπὸ τοὺς συμβαλλόμενους εἶναι αὐτό, πού καθορίζει τὴν μοῖρα τοῦ ἐργαζόμενου, τὴν ἐλευθερία του ἢ τὴν ἀνελευθερία του. Ἄρση τῆς μισθοδοτικῆς ἐργασίας σημαίνει λοιπὸν παραμερισμὸ τοῦ Quasi-Μονοπωλείου. Ἄν αὐτὸ—ὅπως πίστευε ὁ Μάρξ—ἀπαιτῆ καὶ τὴν κατάργησις τῆς ιδιωτικῆς ἰδιοκτησίας καὶ συνεπῶς καὶ τὴ μετάβασιν εἰς τὴν διοικητικὴν οἰκονομίαν ἢ ὄχι, εἶναι τὸ μεγάλο θέμα, πάνω στὸ ὁποῖο διχάζονται τὰ πνεύματα. Δὲν ἀφορᾷ πλὴν τὸ τέρμα μὰ τὸ δρόμο.

Ἐλευθερία εἶναι, λοιπὸν, ἡ καθοδηγητικὴ ἰδέα τοῦ σοσιαλισμοῦ—ὄχι ἰσότηας καὶ δὲν εἶναι ἐκπληκτικόν, τὸ ὅτι ὁ σοσιαλισμὸς τὸ χρησιμοποιεῖ εἰς τὴν προπαγάνδα του. Ἀλλή τὴ δύναμή του δὲν τὴν ἀντλεῖ ἀπ' αὐτὴ τὴν παρῶλα. Τουναντίον μάλιστα: περιφρονεῖ τὴν τάσιν τῶν μαζῶν πρὸς κάθε εἶδος ἰσότητος καὶ τὴν φοβᾶται λόγω τῆς ροπῆς τῶν στὸν Καισαρισμὸ, πού τοὺς ὑπόσχεται «ἄρτον καὶ θεάματα». Ἄν ὅμως οἱ μάζες δείχνουν τέτοιαις τάσεσι, τότε πῶς ἐξηγεῖται ἡ ἐπιτυχία τῆς ἰδέας τῆς ἐλευθερίας; Θὰ ἦταν ἐντελῶς ἀνεξήγητη, ἂν δὲν κρυβόταν πίσω ἀπ' αὐτὴ μιὰ πραγματικὴ ὑπόθεσις τῶν μαζῶν. Τί ἐπιθυμεῖ, λοιπὸν, «ὁ ἄνθρωπος τοῦ δρόμου»;

Θὰ πρέπει κανεὶς νὰ πάρῃ τὴ ζωὴ τοῦ ἐργάτη ὡς ὅλον. Σὲ πρώτη γραμμὴ βρίσκεται τὸ πρόβλημα τῆς φυσικῆς του ὑπάρξεως. Δὲν πρόκειται μόνον γιὰ τὸ πῶς συντηρεῖται, πῶς ντύνεται καὶ πῶς κατοικεῖ, δηλαδὴ γιὰ τὸ ὕψος τῶν ἐξόδων, πού εἶναι σὲ θέση νὰ κάνῃ. Ἐνα μεγάλο ρόλο παίζουν καὶ ἀστάθμητοι παράγοντες κάθε εἶδους, ἢ ἡ ἀτμόσφαιρα κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἐργασίας καὶ μετὰ ἀπὸ αὐτήν, τὸ ἐρώτημα, ἂν ζῆ εἰς τὴν ἐπαρχίαν ἢ εἰς τὴν πόλιν, σὲ ἰδιόκτητο σπίτι ἢ σὲ «ἐνοικιοκρατικὸν στρατῶνα». Ἄν λάβουμε ὑπ' ὄψιν μᾶς ὅτι καλὰς κοινωνικὰς μεταρρυθμίσεις ἢ ἡ ἰδρυσις ἑνὸς προτύπου ἐργατικοῦ

συνοικισμού από μέρους τῶν ἐπιχειρήσεων, πού ἀπαιτοῦν φυσικά χρηματικές δαπάνες, ἔχουν σχεδὸν τὴν ἴδια ἐπίδραση, ὅπως καὶ μιὰ αὔξηση μισθοῦ, τότε γίνεται φανερὸ πὼς πρόκειται τελικὰ γιὰ τὸ ζήτημα τοῦ ὕψους τοῦ μισθοῦ. Ὁ ἀγῶνας γιὰ τὸ εἰσόδημα, λοιπόν, στέκει στὴν πρώτη γραμμῆ.

Ἄν ὅμως ἐπρόκειτο μόνο γιὰ τὶς ὑλικές ἀνέσεις τῆς ζωῆς, θὰ ἦτο δύσκολο νὰ βρῆ κανεὶς μιὰ σχέση μετὰ αὐτοῦ καὶ τῆς ιδέας τῆς Ἐλευθερίας. Στὴν πραγματικότητα πρόκειται γιὰ περισσότερα πράγματα καὶ εἶναι ἀδιάφορο ἂν ὁ μαρξιστῆς—ἐπειδὴ ἐπιδιώκει τὴν πραγματοποίησιν τῆς ἐλευθερίας κατ' ἄλλο τρόπο—χαρακτηρίζει οὐτοπιστικῆ ἢ καὶ καταφρονητέα τὴ λαχτᾶρα τοῦ προλετᾶριου νὰ γίνῃ ἀστός. Ἡ λαχτᾶρα αὐτῆ συγκεκριμενοποιεῖται στοὺς δύο πόθους: τὸν πόθο γιὰ μόρφωση, πού κάνει δυνατὴ τὴν κοινωνικὴ ἀνοδο καὶ τὸν πόθο γιὰ ἀπόκτηση περιουσίας ὁποιασδήποτε μορφῆς. Αὐτὴ εἶναι ἡ πραγματικότης, πού κρύβεται πίσω ἀπὸ τὴν ιδέα τῆς Ἐλευθερίας. Γιατὶ μόνο ὅταν μιὰ τὸ ὀλιγώτερο ἀπὸ αὐτὲς τὶς δύο προϋποθέσεις πραγματοποιεῖται ἢ τουλάχιστον εἶναι πραγματοποιήσιμη βρῖσκει ὁ ἄνθρωπος τὸν ἀναγκαῖο χῶρο νὰ ἀναπτύξῃ τὴν προσωπικότητά του. Αὐτὴ ἡ ἀνάπτυξη ἀρχίζει μὲ τὴ μόρφωση, πού εἶναι καὶ ἡ προϋπόθεσις γιὰ τὴν κατάληψιν καλλιτέρων θέσεων. Εἶναι ὅμως στενὰ συνδεδεμένη καὶ μὲ τὴν ἀπόκτηση περιουσίας κάθε μορφῆς, ἀκόμα καὶ ἂν δὲν ἀλλάζῃ ἡ θέση του ὡς μισθοδοτικοῦ ἐργάτη. Περιουσία σημαίνει ἐδῶ ἓνα ὑλικὸ «ἀποκούμπι», πρὸ παντός ὅμως σημαίνει τὴν κατοχὴ ἐνός ἀντικειμένου προσωπικῆς ἐξουσίας—τὸ πρῶτο ἓνας οἰκονομικός, τὸ δεύτερο ἓνας ψυχολογικός παράγοντας τῆς ἐλευθερίας.

Δίπλα σ' αὐτὲς, ἄς τὶς ποῦμε, ἀτομικὲς ἐπιθυμίες περιέχει ἡ ιδέα τῆς ἐλευθερίας, τελικὰ, καὶ ἓνα συλλογικὸ αἶτημα τῆς ἐργατικῆς: τὸ δικαίωμα τῆς συμμετοχῆς τῆς ὄχι μόνο στὴ διαμόρφωση τῶν ἐσωτερικῶν σχέσεων στο ἐργοστάσιο ἀλλὰ καὶ στὴ διεύθυνση τῆς ἴδιας τῆς ἐπιχειρήσεως πρὸς τὰ ἔξω. Ἐνα συλλογικὸ αἶτημα—γιατὶ ὅσο μεγάλο εἶναι τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ καθένα ἐργάτη στὰ ζητήματα πού ἀφοροῦν τὸ ἐργοστάσιο, τόσο ἀδιάφορη τοῦ εἶναι ἡ οἰκονομικὴ διεύθυνση τῆς ἐπιχειρήσεως. Καὶ ὅμως μὲ τὸ αἶτημα αὐτὸ συν-εκφράζεται καὶ μιὰ ἔμμεση ἐπιθυμία τοῦ ἐργαζόμενου, ἡ ἐπιθυμία νὰ μὴν εἶναι μονάχα ἓνα σκέτο ἀντικείμενο, ἀλλὰ φορέας, συν-φορέας, ὑποκείμενο. Τὸ πῆλο ἐργο εἶναι ὅτι θὰ μπορούσε νὰ πραγματοποιηθῆ τὸ αἶτημα αὐτὸ ἢ στο ἐργοστάσιο ἢ ἄλλοῦ, ἂν ὑπῆρχαν οἱ δύο ἄλλες προϋποθέσεις τῆς ἐλευθερίας, δηλ. ἡ ἢ δυνατότητα κοινωνικῆς ἀνόδου ἢ ἡ κατοχὴ περιουσίας ἢ τέλος καὶ τὰ δύο μαζί. Ἐπειδὴ ὅμως δὲν ὑπάρχουν γι' αὐτὸ καὶ στέκει σὲ πρώτη γραμμῆ τὸ αἶτημα συμμετοχῆς πού διατυπώνεται φυσικὰ ὄχι τόσο ἀπὸ τὸν καθένα ἐργάτη ὅσο ἀπὸ τὶς ὀργανώσεις του.

Συγκεφαλαιώνοντας, βλέπουμε πὼς τὸ αἶτημα τῆς ἐλευθερίας περιλαμβάνει τόσο ἓνα συγκεκριμένο ὑλικὸ αἶτημα—δυνατότητα κοινωνικῆς ἀνόδου καὶ ἀπόκτηση περιουσίας—ὅσο καὶ ἓνα, ἄς τὸ ὀνομάσουμε, συμβολικὸ δικαίωμα συμμετοχῆς στὴ διεύθυνση τῶν ἐπιχειρήσεων. Τὸ πρῶτο ἐξαρτᾶται σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀπὸ τὸ εἰσόδημα, τὸ δεύτερο ὄχι. Ἐτσι ὁ σκοπὸς τοῦ ἀγῶνα τῆς ἐργατικῆς κινήσεως εἶναι ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος ἡ ἰσχυροποίηση τῆς θέσεώς της

στην αγορά εργασίας και από το άλλο το δικαίωμα συμμετοχής. Ότι το ζήτημα της εθνικοποίησης, που αποτελεί και το τρίτο κύριο αντικείμενο της συζήτησης, βρίσκεται σε άλλο επίπεδο, θα το δούμε αργότερα.

β) Οι οικονομικές κρίσεις

Μ' όλα αυτά, που είπαμε, βρισκόμαστε στη σημερινή εποχή. Άλλα η κοινωνική αναταραχή μολοντούτο δεν ξεηγείται ή για να το πούμε καθαρά, αυτό, που αποτελεί το κύριο περιεχόμενο της θα το δούμε τώρα. Ξεετάσαμε το πρόβλημα της κοινωνικής δικαιοσύνης, την αντίθεση αυτού του ιδανικού προς την πραγματικότητα, που στην αρχή μας παρουσιάζεται σαν φτώχεια και κατόπιν σαν άνελευθερία. Θα πρέπει τώρα να στραφούμε στο πρόβλημα της κοινωνικής ασφαλείας social justice και social security, είναι οι δύο ισχυρές κραυγές της εποχής μας και η δεύτερη αντηχεί έντονα από την πρώτη. Αυτή είναι που έδωσε και τη μεγαλύτερη άφορη να εγκαταλειφθεί η αρχή του laissez-faire και να προκριθεί η θεωρία και η πράξη της διεύθυνσης της οικονομίας. Και αυτή είναι, που κάνει τις μάζες περισσότερο από κάθε άλλο να ρέπουν προς τη σχεδιασμένη οικονομία, τη «διοικητική οικονομία».

Παρά ταύτα θ' ασχοληθούμε με το πρόβλημα αυτό μόνο σε ό,τι αφορά τα βασικά του σημεία. Γιατί όσο και να φαίνεται δύσκολη και άμφισβητήσιμη η λύση του, όμως το ίδιο το πρόβλημα είναι πολύ απλό και σαφές: Είναι το πρόβλημα της άβεβαιότητας της ζωής, ακριβέστερα, της οικονομικής άπραγίας, ακριβέστερα ακόμα, της μαζικής ανεργίας. Ασθένεια και ανικανότητα προς εργασία απειλούν τη φυσική ύπαρξη του ανθρώπου και αυτό ήταν κάποτε ένα δύσκολο πρόβλημα. Σήμερα υπάρχουν οι κοινωνικές ασφαλίσεις. Κάθε αλλαγή της καταστάσεως της αγοράς απειλεί την ύπαρξη του επιχειρηματία και του εργάτη και φέρνει άπραγία. Άλλα υπό όμαλή πορεία των πραγμάτων βρίσκεται άλλου πάλι ευκαιρία απασχολήσεως. Μόνο όταν η οικονομία σαν σύνολο πάψη να λειτουργεί, δεν συμβαίνει πια το ίδιο. Μαζική ανεργία, που μπορεί να είναι υπό περιστάσεις μακροχρόνια, είναι το αποτέλεσμα. Έτσι, η άβεβαιότητα της ζωής—στην ειδική της μορφή—είναι μια συνέπεια των οικονομικών κρίσεων.

Άλλα κι' εδώ μετατοπίστηκε το πρόβλημα κατά τη διαδρομή του χρόνου. Οι οικονομικές κρίσεις εμφανίζονται—σαν τακτικό φαινόμενο—σχεδόν σύγχρονα με την άκμη του καπιταλισμού. Η πρώτη έκανε την παρουσία της το 1815 στην Αγγλία. Από τότε η οικονομική εξέλιξη επιτελείται σε μια διαρκή κυμάτωση, σηματοδοτημένη από την περισσότερο ή λιγώτερο δραματική τροπή από την άνοδο της οικονομικής δραστηριότητας προς την πτώση της, από την κρίση. Ακολουθεί ή μια την άλλη σε χρονική απόσταση 10—11 ετών, αργότερα πια ανώμαλα. Ιδιαίτερα βαρεία ήταν η κρίση το 1873, που έφερε κατάθλιψη της οικονομικής δραστηριότητας για πολλά χρόνια. Άλλα γενικά περνάνε γρήγορα. Οξύνουν την δυστυχία, μα δεν γεννούν κανένα ιδιαίτερο πρόβλημα, και το επίχειρμα της οικονομικής άπραγίας δεν ακούγεται τόσο πολύ όσο τα άλλα προβλήματα, που γνωρίσαμε.

“Όμως βαθμιαία και ιδιαίτερα μετά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο ή κατάσταση αλλάζει και μάλιστα υπό διπλή έποψη : τὸ πρόβλημα παίρνει έναν άλλο χαρακτήρα και ή στάση τῶν ἀνθρώπων ἀπέναντί του μεταβάλλεται. Οἱ κρίσεις τοῦ 19ου αἰῶνα ἦταν σύντομες και ἀπότομες ὀπισθοδρομήσεις μιᾶς ἐξελίξεως, πού τροφοδοτούμενη τόσο ἀπὸ τὴς ἀνάγκες ἐνὸς ὀλοένα αὐξανόμενου πληθυσμοῦ ὅσο και ἀπὸ τὴ θυελλώδη ἐξάπλωση τῆς οἰκονομικῆς δράσεως σὲ ἓνα κόσμο, πού ἦταν ἀνοικτὸς γιὰ κάθε λογῆς πολιτικῆς και οἰκονομικῆς ἐπιχειρήσεις, συνέχιζε τὴν ἀνοδική της πορεία. Ἄλλὰ ἀκριβῶς ὁ πολιτικὸς και οἰκονομικὸς ἀνταγωνισμὸς γίνεται ή κύρια αἰτία τοῦ πρώτου παγκοσμίου πολέμου, πού φέρνει τὸ τέλος τῆς ἐποχῆς τῆς ἐλεύθερης ἀναπτύξεως. Οἱ οἰκονομικῆς μεταβολῆς πού ἦταν οἱ συνέπειές του, προκάλεσαν σὲ πολλές ὁμοίως μιᾶ διαρθρωτικῆ ἀνεργία, γιὰ τὴν καταπολέμηση τῆς ὁποίας δὲν πάρχθηκαν τὰ κατάλληλα μέτρα. Ἡ μεγάλη κρίση τοῦ ἔτους 1929 μὲ μιᾶ μέχρι τότε σὲ ἔκταση και διάρκεια ἀνήκουστη μαζικῆ ἀνεργία, δίνει τὴν πείρα μιᾶς συνεχῶς ἐπιδεινούμενης οἰκονομικῆς καταθλίψεως και ή προσοχή τῶν ἀνθρώπων, πού μέχρι τότε ἐστρέφετο στὰ αἰτία τῆς ὑφέσεως, ἀρχίζει νὰ συγκεντρώνεται στὸ δεύτερο βασικὸ θέμα τῆς θεωρίας τοῦ οἰκονομικοῦ κύκλου, στὸ θέμα τῶν ὄρων, ὑπὸ τοὺς ὁποίους εἶναι δυνατὴ μιᾶ νέα ὀρμητικῆ ἀνοδος τῆς οἰκονομικῆς δραστηριότητος. Ἐκτὸς ἀπὸ αὐτό, διευρύνεται και τὸ εἰδικὸ πρόβλημα τῶν κυκλικῶν διακυμάνσεων στὸ γενικὸ πρόβλημα τῶν παραγόντων, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἐξαρτᾶται ὁ βαθμὸς ἀπασχολήσεως μιᾶς οἰκονομίας.

Μὰ και ή στάση τῶν ἀνθρώπων αλλάζει και μάλιστα πρὶν ἀπὸ αὐτὴ τὴν πικρὴ ἐμπειρία. “Ὅσον ἀφορᾶ τοὺς ἐργάτες, ὁ κίνδυνος τῆς ἀβεβαιότητος τῆς ζωῆς τους — σὰ συνέπεια τῆς οἰκονομικῆς δυσπραγίας — εἶναι τόσο μεγαλύτερος, ὅσο περισσότερο καλλιτερεῖ ή γενικὴ τους θέση μὲ αὐξανόμενους πραγματικοὺς μισθοὺς. Δίπλα και πρὶν ἀπὸ τὸ πρόβλημα τῆς ἀνελευθερίας ἐμφανίζεται — σὰ νέος παράγοντας τῆς δυστυχίας τους — τὸ πρόβλημα τῆς φυσικῆς των ὑπάρξεως, και ή πείρα τῆς μεταπολεμικῆς ἐποχῆς κάνει πιὸ σημαντικὸ τὸν δεύτερο αὐτὸ παράγοντα. “Ὅ,τι ὅμως ἔρχεται νὰ προστεθῆ νέο, εἶναι ή ἀγωνία και ὁ φόβος τῶν ἐπιχειρηματιῶν και τῶν μικροεμπόρων σὲ ἐποχῆς οἰκονομικῆς κάμψεως. “Ὅσο μεγαλύτερες εἶναι οἱ μόνιμες ἐγκαταστάσεις, ὅσο ὑψηλότερα δηλαδὴ εἶναι τὰ πάγια ἐξοδα μιᾶς βιομηχανίας, τόσο εὐαίσθητὸτερη γίνεται ή ἴδια ἀπέναντι κάθε ὑποχωρήσεως τοῦ ἀτομικοῦ βαθμοῦ ἀπασχολήσεως της και ὅσο μεγαλύτερη εἶναι ή ἔκταση τῆς ἀνεργίας, τόσο ἰσχυρότερος εἶναι και ὁ ἀντίχτυπος, πού ὑφίσταται και ή γεωργία και τὸ μικροἐπιτήδευμα ἀπὸ τὴν ἐλάττωση τῆς ζήτησεως.

Ἔτσι ή κριτικὴ ἐναντίον τῆς ὑπάρχουσας οἰκονομικῆς τάξεως ἀσκεῖται ἀπὸ εὐρύτερα στρώματα. Ἡ βαρεῖα οἰκονομικὴ κατάθλιψη, πού ἀκολούθησε τὴν κρίση τοῦ ἔτους 1929 ἐξαφάνισε πλήρως τὴν ἐμπιστοσύνη στὴς δυνάμεις αὐτοθεραπείας τῆς ἐλεύθερης οἰκονομίας. Ἡ αὐτορρύθμισή της μπορεῖ νὰ συντελεῖται σὲ μερικὰ πεδία, ὡς σύνολο ὅμως εἶναι ἀνίκανη νὰ λειτουργήση. Τὸ κράτος θὰ πρέπει νὰ βοηθήση. Παροχὴ ἐργασίας και ἀργότερα πλήρης ἀπασχόληση εἶναι ή κραυγὴ πού καλύπτει ὅλα τὰ ἄλλα. Ἡ οἰκονομικὴ πολιτικὴ

τὴν ἀκολουθεῖ ἔμπρακτα. Γιὰ νὰ ξεπερασθῆ ἡ οἰκονομικὴ δυσπραγία ἐφαρμόζει τὴν πολιτικὴ τοῦ «φτηνοῦ χρήματος» μὲ δημόσιες ἐργασίες, χρηματοδοτούμενες μὲ κρατικὸ ἐσωτερικὸ δανεισμό. Ὑποστηρίζεται ἔνθερμα καὶ ἀπὸ τὴν Ἐπιστήμη, πρὸ παντὸς ἀπὸ τὴ διδασκαλία τοῦ J. Keynes (1884–1946). Καὶ δὲν περιορίζεται σὲ μίαν μοναδικὴν ἐνίσχυση. Ἡ πλήρης ἀπασχόληση γίνεται διαρκὲς πρόγραμμα. Καὶ ἐνῶ τὸ ἐγκολπίζεται, ἐγκαταλείπει ταυτόχρονα καὶ τὴν ἀρχὴ τοῦ laissez-faire ὀριστικά, καὶ ἡ πολιτικὴ τῆς σκέτης ἐπεμβάσεως στὴν μέχρι τότε αὐτόματα ἐπιτελούμενη διαδικασία τῆς παραγωγῆς γίνεται πολιτικὴ τῆς συνειδητῆς διευθύνσεως τῆς οἰκονομίας ἐκ τῶν ἄνω.

Τὸ πρόβλημα τῶν οἰκονομικῶν κρίσεων, τέλος, βρίσκεται σὲ συνάφεια καὶ μὲ τὶς διεθνεῖς σχέσεις. Τοῦτο εἰπώθηκε γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τὴ νεώτερη μαρξιστικὴ θεωρία. Ὁ ἴδιος ὁ Μάρξ εἶχε στηρίξει τὴν πρόβλεψή του ἀναφορικὰ μὲ τὴν ἐξέλιξη τοῦ καπιταλισμοῦ ὄχι μόνον στὴν αὐξανόμενη συγκέντρωση τοῦ κεφαλαίου, ποῦ κάνει νὰ ὠριμάσῃ τὸν σοσιαλισμὸν στὸν κόλπο τῆς μέγχι τοῦδε τάξεως, μὰ καὶ στὴν ἐσωτερικὴ ἀνισορροπία του, ποῦ τὸν ὀδηγεῖ, περνώντας μέσα ἀπὸ κρίσεις, πρὸς τὸ ὀριστικὸ του ναυάγιο. Καὶ αὐτὸ, βέβαια, δὲν μπορεῖ νὰ ὑποστηριχθῆ. Μὰ ὁ νεομαρξισμὸς — ξεκινώντας ἀπὸ αὐτὴ τὴ ροπὴ πρὸς τὴν κρίση — δίνει μίαν εὐλογη ἐξήγηση τῆς ἱμπεριαλιστικῆς ἐξάπλωσεως τῶν εὐρωπαϊκῶν βιομηχανικῶν κρατῶν. Καὶ πραγματικά: ἡ ἐπέκταση κεφαλαίου στὶς καθυστερημένες χῶρες κάνει προσιτὲς νέες ἀγορὰς καὶ στηρίζει τὸν οἰκονομικὸ κύκλο στὴ χώρα τῆς προελεύσεως τοῦ κεφαλαίου. Αὐτὸ γίνηκε — ὅπως εἶδαμε — τὸν 19ο αἰῶνα. Ἡ αἰτιολογικὴ αὐτὴ σχέση εἶναι βασικῆς σημασίας καὶ ἔχει ἀκόμα καὶ σήμερα τὴν ἰσχὺ τῆς.

γ) Τὸ πρόβλημα τῶν μονοπωλίων

Τὸ πρόβλημα τῶν οἰκονομικῶν κρίσεων, ποῦ σκιαγραφήσαμε ἔτσι, ἀποτελεῖ τὸ δεύτερο κύριον σημεῖον τῆς κριτικῆς τῆς καπιταλιστικῆς τάξεως. Ἐχει δὲ μίαν διπλὴ ὄψη: σὰν πρόβλημα τῆς κοινωνικῆς ἀσφαλείας ἀποτελεῖ ἕνα συστατικὸ στοιχεῖον τοῦ κοινωνικοῦ ζητήματος. Πηγαίνει ὅμως ἀκόμα παραπέρα καὶ — ἀκριβολογώντας — ἔχει ἕναν ἄλλο χαρακτήρα: ἡ κατάκριση «ὁ καπιταλισμὸς εἶναι ἀδίκος» δὲν ἀκούγεται πιά. Ἄντ' αὐτοῦ λέγεται: ὁ καπιταλισμὸς δὲν λειτουργεῖ — μίαν κρίση οἰκονομοτεχνικῆς καὶ ὄχι ἠθικῆς φύσεως.

Θὰ ἐξετάσουμε τώρα τὸ τρίτον καὶ τελευταῖον κύριον σημεῖον τῆς κριτικῆς, ποῦ εἶναι τόσο ἠθικοῦ ὅσο καὶ οἰκονομοτεχνικοῦ χαρακτήρα: εἶναι τὸ θέμα τῆς συγκεντρώσεως οἰκονομικῆς δυνάμεως.

Τὸ πρόβλημα τῆς οἰκονομικῆς δυνάμεως εἶναι τὸ πρόβλημα τῆς ἰσχυρότερης θέσεως ἐνὸς συμβαλλομένου μέρους ἀπέναντι τοῦ ἄλλου. Ἐξωτερικεύεται στὸ Quasi-Monopώλιο, μὲ τὸ ὁποῖον ἀσχοληθήκαμε στὰ προηγούμενα. Ἐξωτερικεύεται ὅμως καὶ στὸν ἀποκλεισμὸ τοῦ ἀνταγωνισμοῦ, στὸ μονοπώλιο. Ἐχομε, λοιπόν, ν' ἀσχοληθοῦμε μὲ τὰ μονοπώλια, τὰ ἀτομικὰ καὶ τὰ συλλογικά, ὅπως π.χ. τὰ καρτέλλια. Τί σημαίνουν τὰ μονοπώλια ἀπὸ οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ ἀποψη, θὰ μᾶς τὸ δείξῃ μιά σύγκρισή τους μὲ τὸν ἀνταγωνισμό.

Ὁ ανταγωνισμός, ἀκριβέστερα ὁ τέλειος ανταγωνισμός—γιατί ὑπάρχει καὶ ἓνας ἀτελής—χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸ γεγονός, ὅτι πολυάριθμοι πωλητές, ὁ ἓνας δίπλα στὸν ἄλλον, προσφέρουν τὰ προϊόντα τους. Τὸ μερίδιο τοῦ καθενὸς στὴ συνολικὴ ποσότητα προσφορᾶς εἶναι, λοιπόν, μικρό. Ἄπ' αὐτὸ τὸ ἀπλούστατο γεγονός ἀκολουθοῦν ὅλα τὰ ἄλλα. Ἐπειδὴ τὸ μερίδιο εἶναι τόσο ἀσήμαντο, μιὰ τυχὸν μεταβολὴ τῆς προσφερόμενης ποσότητος ἀπὸ ἓναν πωλητὴ δὲν ἔχει καμμιά σημαντικὴ ἐπίδραση πάνω στὴν τιμὴ, πού προκύπτει ἀπὸ τὴν συναρμογὴ ὅλων τῶν πωλητῶν καὶ ἀγοραστῶν καὶ οὐκ ἀποκρίνεται γιὰ τὸν καθένα ἓνα σταθερὸ μέγεθος, ἓνα δεδομένο. Ὁ καθένας, λοιπόν, ὑπολογίζει μὲ αὐτὴ τὴν τιμὴ καὶ ἐπιδιώκει νὰ πουλήσῃ ὅσο πιὸ πολὺ μπορεῖ. Προσαρμόζεται στὶς συνθήκες. Ἡ προσπάθεια νὰ λάβῃ μιὰ καλλίτερη τιμὴ μὲ τὸ νὰ κατακρατᾷ τὴν προσφορὰ του, ἢ προσπάθεια δηλαδὴ νὰ κἀνῃ μιὰ ἄλλη στρατηγικὴ ἀπὸ αὐτὴ τῆς προσαρμογῆς στὴν ὑπάρχουσα τιμὴ, θὰ ἦταν εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς μάταιη. Ὑπὸ τέτοιους ὅρους ὑπάρχει μόνον μιὰ δυνατότητα ν' αὐξήσῃ τὸ κέρδος του: ἡ ἐλάττωσις τῶν ἐξόδων παραγωγῆς. Ἐπειδὴ ὅμως στὴ μορφή αὐτὴ τῆς οἰκονομίας καὶ οἱ τιμὲς τῶν πρώτων ὑλῶν καὶ οἱ τιμὲς τῶν ἐργατικῶν ὑπηρεσιῶν δηλαδὴ οἱ μισθοὶ καὶ τὰ ἡμερομίσθια, παριστάνουν γιὰ τὸ καθένα δεδομένα, μπορεῖ νὰ ἐπιτύχῃ τοῦτο μόνον μὲ τὴ βελτίωσις τῆς τεχνικῆς τῆς παραγωγῆς, μὲ ὀρθολογιστικὴ ὀργάνωσις, μὲ καλλίτερη ἀπόδοσις. Αὐτὴ εἶναι ἡ μοναδικὴ διέξοδος, πού τοῦ ἀφήνει ὁ ανταγωνισμός καὶ πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση συγκεντρώνει ὅλες του τὶς δυνάμεις. Ἐπειδὴ ὅμως ὅλοι προσπαθοῦν νὰ κάνουν τὸ ἴδιο, ἀρχίζει σιγά-σιγά νὰ πέφτῃ ἡ τιμὴ καὶ ὅποιος δὲν μπορεῖ νὰ κρατήσῃ βῆμα μὲ τὴν βελτίωσις τῆς μεθόδου παραγωγῆς, δηλαδὴ μὲ τὴν πτώσις τοῦ κόστους παραγωγῆς, χάνει τὴν οἰκονομικὴ του ὑπάρξει καὶ ἀποχωρεῖ ἀπὸ τὸν ανταγωνισμό. Ἔτσι, κεντρίζει ὁ ανταγωνισμός τὴν αὐξήσις τῆς ἀποδόσεως τῆς παραγωγῆς καὶ ἐπιφέρει μιὰ διαλογὴ τῶν ἰκανωτέρων παραγωγῶν. Κανένας δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ ἀσκήσῃ πίεσις πάνω στοὺς ἄλλους.

Τὸ μονοπώλιο εἶναι, κάτι τελείως διαφορετικόν. Ὁ μονοπωλητὴς δὲν εἶναι οὔτε καλλίτερος, οὔτε καὶ χειρότερος ἀπὸ ὅ,τι ὁ παραγωγὸς στὴν ἀνταγωνιστικὴ οἰκονομία. Ὅπως ὁ ἓνας ἔτσι καὶ ὁ ἄλλος ἐπιδιώκει τὸ μεγαλύτερο δυνατό κέρδος. Ἀλλὰ ὁ πρῶτος εἶναι ἰσχυρότερος, ἐπειδὴ κατέχει ὀλόκληρη τὴν προσφορὰ. Γι' αὐτὸ καὶ μπορεῖ νὰ καθορίσῃ ὁ ἴδιος τὴν τιμὴν ἢ τὴν προσφερόμενη ποσότητα καὶ μάλιστα ἔτσι, ὥστε νὰ τοῦ ἀποφέρουν τὸ ἀνώτατο κέρδος. Καὶ ἡ μὲν τιμὴ εἶναι ὑψηλότερη, ἢ δὲ ποσότητα προσφορᾶς μικρότερη ἀπὸ ὅ,τι θὰ ἦτο στὸν τέλειο ανταγωνισμό ἂν καὶ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι κατ' ἀρέσκεια μικρὴ, γιατί διαφορετικὰ, ἡ μείωσις τοῦ ἀριθμοῦ τῶν πωλουμένων προϊόντων θὰ ἐξαφάνιζε τὸ μεγαλύτερο κέρδος κατὰ τεμάχιο. Ὁ μονοπωλητὴς ἀντλεῖ, ἔτσι, ἀπὸ τὴν ἰσχυρὴν θέση του στὴν ἀγορὰ ἓνα εἰδικὸ κέρδος, τὴν μονοπωλιακὴν ρέντα. Δὲν ἀντλεῖ τὸ κέρδος του μονάχα ἀπὸ αὐτό, γιατί τὸ συμφέρον του τοῦ ἐπιτάσσει ἐπίσης καὶ τὴ μείωσις τοῦ κόστους του. Ἀλλὰ ὁ ἀναγκαστικὸς σύνδεσμος κέρδους καὶ παραγωγικῆς ἀποδόσεως δὲν ὑφίσταται. Οὔτε ἡ ἐπιλογὴ τῶν ἰκανωτέρων λαμβάνει χώρα. Μάλιστα

στις περιπτώσεις τῶν καρτελλιῶν τὸ κίνητρο τῆς συνενώσεως εἶναι ἀκριβῶς πολὺ συχνὰ ἢ σωτηρία τῶν ἐπιχειρήσεων ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴ καταστροφή. Ὅπως καὶ νὰ τὸ κρίνη κανεὶς: ἀποφασιστικὸ εἶναι τὸ ἀπλό γεγονός, ὅτι μὲ τὸ μονοπώλιο τὸ στοιχεῖο τῆς δυνάμεως εἰσέρχεται γιὰ δευτέρη φορά στὴν οἰκονομία ἀγορᾶς.

Τὰ μονοπώλια, φυσικά, ἀποτελοῦν τότε μόνο σοβαρὸ οἰκονομικοπολιτικὸ πρόβλημα, ὅταν πληθύνονται, ὅπως ἀπὸ τὸ τελευταῖο τρίτο τοῦ περασμένου αἰῶνα. Οἱ ἰδιαίτερες ἱστορικὲς περιστάσεις, πού προκάλεσαν τότε τὴ διάδοσή τους, μπορεῖ νὰ μᾶς εἶναι ἀδιάφορες, καθὼς καὶ οἱ ἰδιαιτέροι τύποι τους, πού ἦσαν ἄλλοι στὴ Γερμανία καὶ ἄλλοι στὶς Ἑνωμένες Πολιτεῖες. Στὴν πρώτη κυριαρχεῖ—ὑπὸ τὴν μορφή τοῦ καρτελλιοῦ— τὸ συλλογικὸ μονοπώλιο, στὴ δευτέρη τὸ τράστ. Δυνάμωσαν, συνεπικουρούμενα ἀπὸ τὴν προστατευτικὴ δασμολογικὴ πολιτικὴ, πού ἐμποδίζει τὸν ξένο ἀνταγωνισμό καὶ καθιστᾷ δυνατὴ, ἔτσι, στὰ σχηματιζόμενα μονοπώλια τὴν ἐκμετάλλευση τῆς ἰσχυρῆς τῶν θέσεως στὴν ἐσωτερικὴ ἀγορά, συνεπικουρούμενα—τουλάχιστο στὴ Γερμανία— ἐπὶ πλέον καὶ ἀπὸ τὴν κοινὴ γνώμη, πού βλέπει κατ' ἀρχὴν σ' αὐτὰ μονάχα μία προοδευτικὴ ὀργανωτικὴ μορφή τῆς οἰκονομίας καὶ μόλις ἀργότερα καταλήγει στὴν ἀντίληψη, πού χαρακτηρίζει τὴν παροῦσα ἐποχὴ. Ὁ μονοπωλητὴς μὲ τὸ νὰ ἐπιβάλλη στοὺς ἄλλους φόρο ὑποτελείας, προσβάλλει τὸ ἰδεῶδες τῆς κοινωνικῆς δικαιοσύνης καὶ μὲ τὸ νὰ κρατᾷ τὴν παραγωγή μικρότερη ἀπὸ ὅ,τι θὰ ἦταν στὸν ἀνταγωνισμό—γιὰ νὰ φτάσῃ τὸν σκοπὸ του— ἐπιβραδύνει ταυτόχρονα καὶ τὴν αὔξησιν τοῦ πλούτου μιᾶς οἰκονομίας. Μὰ πρὸ πάντων ἡ ὑπαρξὴ τῶν μονοπωλιῶν ὑποσκάπτει τὸν ἀνταγωνισμό καὶ ἔτσι καὶ τὴν ἰδέα, πάνω στὴν ὁποία στηρίζεται ἡ οἰκονομία τῆς ἀγορᾶς—ἀπὸ τὴν ὁποία ἡ ἰδέα ἀντλεῖ τὴν δυνάμη της καὶ τὴν δικαιολόγησίν της. Μ' αὐτὰ καὶ μὲ ἄλλα πολλὰ, πού παραλείπουμε ἐδῶ, ἡ ἀγοραία οἰκονομικὴ τάξις εἶναι ἀνίκανη νὰ λειτουργήσῃ—μία οἰκονομικοτεχνικὴ μομφὴ δίπλα στὴν ἠθικὴ τῆς ἐκμεταλλεύσεως.

Ἡ πραγματικότης δὲν δείχνει μόνο τὴν ἀπλὴ ἀντίθεση τελείου συναγωνισμοῦ καὶ μονοπωλίου, πού εἶδαμε μέχρι τώρα. Καὶ οἱ δύο τύποι ἀγορᾶς παριστάνουν μονάχα ὀριακὲς περιπτώσεις καὶ μεταξὺ αὐτῶν ὑπάρχει πληθώρα ἄλλων τύπων, πρὸς τοὺς ὁποίους ἐδῶ καὶ λίγο καιρὸ ἔχει στρέψει τὴν προσοχὴ τῆς ἡ ἐπιστήμης. Ἔτσι συμβαίνει νὰ ἐφοδιάζον τὴν ἀγορὰ δύο - τρεῖς μεγάλες ἐπιχειρήσεις. Αὐτὸ εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ ὀλιγοπωλίου. Καὶ ἐδῶ βέβαια ἐπικρατεῖ ἀνταγωνισμὸς ἀνάμεσά τους, μὰ εἶναι ἐντελῶς διαφορητικῆς μορφῆς ἀπὸ ὅ,τι ὁ ἀνταγωνισμὸς πού γνωρίσαμε. Γιατί καὶ πάλι δὲν λειτουργεῖ οὔτε ἡ διαλογὴ τῶν ἰκανωτέρων μὲ ἐπιθυμητὴ ἀκρίβεια, μήτε καὶ ὑπάρχει τὸ προβάδισμα τοῦ καλλιτέρου. Ὁ καθένας ὀλιγοπωλητὴς εἶναι στὴν πραγματικότητά ἕνας περιορισμένος ἀπὸ τὸν συναγωνισμό μονοπωλητῆς, καὶ ὁ συναγωνισμὸς μεταξὺ τῶν ὀλιγοπωλητῶν ἕνας ἀγῶνας δυνάμεως, πού διεξάγεται μὲ τὰ μέσα μονοπωλιακῆς ἀγοραίας στρατηγικῆς. Ἡ εἰκόνα, πού δείχνουν τέτοιες ἀγορές, δὲν εἶναι ἐνιαία. Τὴν μία φορὰ ἐπικρατεῖ κάποια ἰσορροπία μεταξὺ τῶν ὀλιγοπωλητῶν, πού ἐξάντλησαν τὰ πολεμικὰ τους

μέσα, την άλλη ξεσπάει αναταραχή, αγώνας, οι τιμές ανεβαίνουν και καταβαίνουν και κυριαρχεί καταστροφικός ανταγωνισμός. Τελικά—συχνότατα—συνενώνονται οι ισχυρότεροι για να σχηματίσουν μονοπώλιο.

Το όλιγοπώλιο είναι μονάχα ένας από τους πολλούς ενδιάμεσους τύπους αγοράς μεταξύ μονοπωλίου και τελείου συναγωνισμού, αλλά θ' άρκεσθούμε σ' αυτό το παράδειγμα. Γιατί αποκαλύπτει μίαν αιτιολογική σχέση, που παίζει ένα μεγάλο ρόλο στη συζήτηση γύρω από τις τάσεις εξέλιξεως τής σύγχρονης οικονομίας: την σχέση μεταξύ τεχνικής προόδου, μεγάλης έκμεταλλεύσεως και μονοπωλίου. Ἡ τεχνική πρόοδος—λένε—όδηγει πρὸς τὴν μεγάλη έκμετάλλευση. Ὅταν ὅμως ἐφοδιάζουν τὴν ἀγορὰ μόνο δύο-τρεις μεγάλες ἐκμεταλλεύσεις, τότε ἔχουμε τὴν περίπτωση τοῦ ὀλιγοπωλίου. Τὸ θέμα μας μετατοπίζεται ἔτσι. Ἡ μεγάλη ἐκμετάλλευση, αὐτὸ τὸ θαυματούργημα τῆς ὀργανωτικῆς τέχνης, γίνεται πρόβλημα. Ὅποιος θεωρεῖ τὸ μονοπώλιο τῆς ὀργανωτικῆς τέχνης, γίνεται πρόβλημα. Ὅποιος θεωρεῖ τὸ μονοπώλιο ἐπιζήμιον, θὰ πρέπει προφανῶς νὰ κάμῃ τὸ ἴδιον καὶ γιὰ τὴν μεγάλη ἐκμετάλλευση. Καὶ ὅποιος θέλει μονάχα πολλές μικρὲς ἐπιχειρήσεις, που βρίσκονται σὲ συναγωνισμό μεταξύ τους, γίνεται ἐχθρὸς τῆς προόδου. Ἀλλά, ἀπὸ τὴν ἄλλῃ πλευρὰ, οἱ μεγάλες ἐπιχειρήσεις εἶναι ἀκριβῶς καὶ ἐκεῖνες, που ἐφοδιάζουν καλὰ καὶ φτηνὰ τὴν ἀγορὰ καὶ που συμβάλλουν στὴν ἀνύψωση τοῦ βιοτικῆς ἐπιπέδου τῶν μαζῶν. Ἐτσι καὶ αὐτὴ ἀκόμα ἡ ἐφαρμογὴ μονοπωλιακῶν μεθόδων παρουσιάζεται σὲ ἄλλο φῶς: Δὲν εἶναι μονάχα, ἀσήμαντὴ σὲ σχέση μὲ τὴν θετικὴ προσφορὰ τῶν μεγάλων ἐπιχειρήσεων, μὰ κι' ἀναγκαῖα σὲ ὠρισμένη ἔκταση, γιὰτὶ χωρὶς τὰ οἰκονομικὰ πλεονεκτήματα, που παρέχει, ἡ εἰσαγωγὴ νέων μεθόδων παραγωγῆς, οἱ μεγάλες ἐπενδύσεις, που ἀπαιτεῖ καὶ ἡ ἀπαραίτητὴ ἀσφάλισις ἐναντίον οἰκονομικῶν κάμψεων δὲν θὰ ἦσαν καθόλου δυνατές.

Πῶς ἔχουν, ὅμως, τὰ πράγματα; Πρῶτα-πρῶτα πρέπει νὰ τονίσουμε, πῶς τεχνικὴ πρόοδος καὶ τάση πρὸς τὴν μεγάλη ἐκμετάλλευση εἶναι δύο διαφορετικὰ πράγματα. Ἐκμεταλλεύσεις κάθε μεγέθους βελτιώνουν τὴν τεχνικὴ διασφαλίτητα. Καθ' ὅσο ὅμως ἡ τεχνικὴ πρόοδος σημαίνει ταυτόχρονα καὶ τὴν μετάβαση πρὸς τὴν μεγάλη ἐπιχείρησι, ἐρωτᾶται, ἂν ἡ ἐξάπλωσι τῶν μεγάλων ἐπιχειρήσεων ἀποτελῇ πραγματικὰ καὶ ἕνα οὐσιαστικὸ παράγοντα τῆς ὀλοένα αὐξανόμενης μονοπωλιοποιήσεως τῆς οἰκονομίας μας. Ἡ ἀπάντησή μας εἶναι ἀρνητικὴ. Θὰ πρέπει νὰ φαντασθοῦμε πλασματικὰ τὴν πορεία τῶν πραγμάτων: Ἐξαφνα ἔρχεται ἕνας ἐπιχειρηματίας μὲ νέες ιδέες—μὲ μία τεχνικὴ μέθοδο, μὲ ἕνα καινούργιον ἐμπόρευμα κλπ. Ἡ ἐφαρμογὴ τῆς ιδέας του ἀπαιτεῖ παραγωγὴν στὸ πλαίσιον μιᾶς μεγάλης ἐκμεταλλεύσεως. Ἐφοδιάζει τὴν ἀγορὰν σὲ χαμηλότερες τιμὲς—τὸ κόστος του φυσικὰ εἶναι ἀκόμα χαμηλότερον—καὶ ἐξώνει πολλοὺς ἀπὸ τοὺς μέχρι τοῦδε παραγωγοὺς ἀπὸ τὴν ἀγορὰν ἢ τοὺς ἐξαναγκάζει νὰ προσαρμοσθοῦν στὶς νέες του μεθόδους. Τὸ κέρδος του εἶναι τεράστιον, μὰ δὲν ἀποτελεῖ μονοπωλιακὸ κέρδος καὶ οὔτε κατέχει—τουλάχιστον προσωρινὰ—μονοπωλιακὴ θέσι. Τὰ περαιτέρω ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴν ἔκτασι τῆς ἀγορᾶς καὶ ἀπὸ τὸ ἄριστον μέγεθος τῆς ἐκμεταλλεύσεως. Ἄν ἡ ἀγορὰ εἶναι μεγάλη, τὸ μέγεθος μικρὸν, τότε καθίσταται δυνατὴ, ἀκόμα

και στην περίπτωση γενικῆς μεταβάσεως πρὸς νέες μεθόδους παραγωγῆς, ἡ ὑπαρξη τόσο πολλῶν ἄλλων ἐπιχειρήσεων, ὥστε νὰ λειτουργῇ ὁ συναγωνισμὸς στὴν παλαιὰ του μορφή. Δὲν θὰ πρέπει νὰ ξεχνᾶμε ἐδῶ πρὸ παντὸς καὶ τὸ συναγωνισμὸ τοῦ Ἐξωτερικοῦ. Μονάχα ὅταν ἡ ἀγορὰ εἶναι τόσο μικρὴ ἢ τὸ μέγεθος τόσο μεγάλο, ὥστε νὰ ἀπομένη πεδίου δράσεως μόνο γιὰ μερικὲς—ἢ μόνο γιὰ μία μοναδική—ἀπὸ τὶς μεγάλες ἐπιχειρήσεις, δημιουργεῖται ἓνα ὀλιγοπῶλιο, ἢ τὸ ὀλιγώτερο ἓνα μερικὸ ὀλιγοπῶλιο, ὅπου δίπλα σὲ δύο—τρεῖς μεγαλοεπιχειρήσεις κρατιοῦνται καὶ πολλὲς ἄλλες μικρές. Ἴσως νὰ ξεσπάσῃ ἀγῶνας μεταξὺ τῶν μεγάλων—πρὸς χασράν, κατ' ἀρχήν, τῶν καταναλωτῶν, πού ὠφελοῦνται ἀπὸ τυχόν μειώσεις τιμῶν—ἴσως στὸ τέλος νὰ δημιουργηθῇ ἓνα ἀπόλυτο μονοπῶλιο. Ἄν λάβουμε τελικὰ ὑπ' ὄψη μας καὶ τὴ συχνὴ περίπτωση, ὅπου μία μεγάλη ἐπιχείρηση ἐξασφαλίζει γιὰ τὰ προϊόντα της ἓνα ἐμπορικὸ σῆμα καὶ συνεπῶς—στὸ πλαίσιο τοῦ συναγωνισμοῦ—καὶ μία σχετικὴ μονοπωλιακὴ θέση, τότε γίνεται φανερό, πὼς ἡ ἐξέλιξη πρὸς τὴν μεγάλη ἐπιχείρηση ὀδηγεῖ πραγματικὰ ὑπὸ ὠρισμένους ὅρους σὲ μονοπωλιακὰ φαινόμενα. Ἄλλὰ πόσο μικρὴ εἶναι ἡ σημασία τους σὲ σύγκριση μὲ τὰ συλλογικὰ μονοπῶλια. Ἡ μεγάλη ἐκμετάλλευση ἐφοδιάζει τὴν ἀγορὰ φτηνότερα, θὰ μπορούσε νὰ τὴν ἐφοδιάσῃ ἀκόμη φτηνότερα, αὐτὸ εἶναι τὸ μοναδικὸ πρόβλημα. Ἡ μεγάλη ἐπιχείρηση χρησιμοποιοῖ—ὅπου τῆς εἶναι δυνατόν—μονοπωλιακὰ μέσα, ἀλλὰ τὸ κάνει αὐτὸ πάντοτε μέσα στὰ πλαίσια τοῦ ἀνταγωνισμοῦ, ἐνὸς ἀτελοῦς ἀνταγωνισμοῦ βέβαια, πού—τουλάχιστον στὴν ἀρχὴ του—παραμένει ἀθικτος. Περιληπτικὰ, λοιπόν, ἡ τεχνικὴ ἐξέλιξη πρὸς τὴν μεγαλοεπιχείρηση εἶναι μονάχα ἓνας δευτερεύοντας παράγοντας στὴ συγκέντρωση οἰκονομικῆς δυνάμεως.

Ἐχοντας ὑπ' ὄψη μας αὐτό, θὰ ἐξετάσουμε τώρα μερικὰ γενικὰ συμπεράσματα, στὰ ὁποῖα καταλήγουν πολλοὶ ἀναφορικὰ μὲ τὴν αὐξανόμενη συγκέντρωση οἰκονομικῆς δυνάμεως. Πρόκειται γιὰ τὸν ἰσχυρισμὸ, ὅτι ὁ καπιταλισμὸς πῆρε μιὰν ἐντελῶς διαφορετικὴ ὄψη: Ὅτι ὁ φιλελεύθερος καπιταλισμὸς ἀντικαταστάθηκε ἀπὸ τὸν μονοπωλιακὸ καπιταλισμὸ, τοῦ ὁποῖου προσφιλὲς σύμβολο στὴ λαϊκὴ φαντασία ἀποτελεῖ ὁ «βαρῶνος» τῆς βαρεῖᾶς βιομηχανίας μὲ τὸ φράκο καὶ τὸ ψηλὸ καπέλλο. Ὅτι καὶ ἡ βιομηχανία, τὸ ἄλλοτε βασιλεῖο τῆς ἐλεύθερης προσωπικότητος τοῦ ἐπιχειρηματία, τοῦ βιομηχανικοῦ καπετάνιου, τοῦ πρωτοπόρου τῆς προόδου, μεταβλήθηκε σὲ φεουδικὴ ἐπαρχία. Ὅλα αὐτὰ εἶναι εἰκόνες, ἐπιτόλαιες παραβολές, μὰ ὑπάρχουν καὶ διατυπώσεις, πού πείθουν καὶ οἱ ὁποῖες ἀναφέρονται στὴν αὐξανόμενη γραφειοκρατοποίηση τῶν μεγάλων ἐπιχειρήσεων. Τὴν θέση τοῦ δημιουργικοῦ ἐπιχειρηματία παίρνει ὁ μάνατζερ. Ἀκόμα καὶ ὁ καπιταλιστής, πού ἐπένδυσε τὰ χρήματά του στὴν ἐπιχείρηση, χάνει τὴν ἐπιρροή του. Μιὰ νέα τάξη ἐκλεκτῶν ἀνέρχεται, μιὰ ἱεραρχία ἀπὸ διευθυντὲς—ὑπαλλήλους, ἢ «ἀστικὴ» κοινωνία γίνεται «διευθυντικὴ», μιὰ κοινωνία διευθυντῶν. Ποιὸς ἐνδιαφέρεται ἐδῶ γιὰ δικαιώματα ἰδιοκτησίας; Ἡ βιομηχανία ξερριζώνεται ἀπὸ τὸ ἔδαφος, στὸ ὁποῖο φύτρωσε. Μὲ τὴν διάρθρωση τῶν ἐπιχειρήσεων ἀλλάζει καὶ ὁλόκληρη ἡ οἰκονομία. Ὁ συναγωνισμὸς ὡς ρυθμιστικὸ ἀξίωμα ὑποχωρεῖ μπροστὰ στὸν ἰδιω-

τικό σχεδιασμό, πού επεκτείνεται πολύ πιο πέρα από τὸ πλαίσιο τῆς καθεμιάς ἐπιχειρήσεως. Ὅχι μεμονωμένα άτομα πραγματεύονται καὶ διαπραγματεύονται μεταξύ τους, μὰ ὁμάδες, σύνδεσμοι, ὀργανώσεις. Παλεύουν γιὰ τὰ οικονομικά τους συμφέροντα καὶ σέρνουν μὲ τὸ βᾶρος του καὶ τὸ προσωπικὸ κῦρος τῶν ἐκπροσώπων τους καὶ τὸ Κράτος στὴ διαμάχη τους. Ἡ ἐντεινόμενη ἀναρχία τῆς οικονομικῆς ζωῆς ἀπαιτεῖ ἀπὸ τὸ Κράτος μεσολάβηση, ἀπαιτεῖ ρυθμιζουσες ἐπεμβάσεις κάθε εἶδους. Καὶ τελικὰ σὲ μία τέτοια κατάσταση τί εἶδους ἐμπόδια μπορεῖ νὰ ὑπάρχουν ἀκόμα, ὥστε νὰ μὴν ἄρη κανεὶς τὶς ἀστικές σχέσεις ἰδιοκτησίας, νὰ μὴν ὑπαγάγη τὶς ἐπιχειρήσεις ὑπὸ κοινὴ ἰδιοκτησία ἢ τουλάχιστον νὰ μὴ μεταβῆ στὸ σύστημα τοῦ κεντρικοῦ σχεδιασμοῦ ; Γιατὶ ὅπως αὐτὸς φαίνεται νὰ εἶναι ἀπαραίτητος γιὰ τὴν ἐξασφάλιση τῆς πλήρους ἀπασχολήσεως, ἔτσι φαίνεται νὰ ἀποτελῆ καὶ τὸ μοναδικὸ δρόμο γιὰ τὸν παραμερισμὸ τῆς ἀναρχίας τῶν ὁμάδων.

Θὰ κάνουμε ὁμως καλὰ νὰ ἀφήσουμε πίσω μας καὶ αὐτὴ τὴν εἰκόνα, τὴ ζωγραφισμένη μὲ ὑπερβολικὲς πινελιές. Ἄς ρωτήσουμε μονάχα ἂν ἀποδίδῃ τὴν εἰκόνα τῆς πραγματικότητος. Δὲν τὴν ἀποδίδει, τὴν παραμορφώνει. Ἡ ἄμετρη ὑπερβολὴ ὀρθῶν μὰ μερικῶν παρατηρήσεων γίνεται μία ἐσφαλμένη συνολικὴ εἰκόνα. Ὁ ἐπιχειρηματίας ἀπεχώρησε, μονάχα γραφειοκράτες πῆραν τὴν θέση του καὶ στὶς ἰδιωτικὲς ἐπιχειρήσεις καὶ ἔξω, ὀργανώσεις κατέχουν τὸ πεδίο, ἢ ἰδιοκτησία ἔγινε ἀδιάφορη—ναί, ὅλα αὐτὰ εἶναι βέβαια ὀρθὰ σὰν μεμονωμένα χαρακτηριστικά, μὰ τότε μόνον εἶναι ἱκανὰ νὰ διαμορφώσουν τὴν τάξη σὰν σύνολο, ὅταν τὸ Κράτος ἀπὸ ἴδια του πρωτοβουλία διευθύνῃ τὴν οἰκονομία, εἰσάγῃ στὴ θέση τῆς οἰκονομίας ἀγορᾶς τὴ διοικητικὴ οἰκονομία, παραμερίζῃ τὸν ἐπιχειρηματία καὶ τὸν εἰδικὸ του ρόλο, περιορίζῃ τὴν ἰδιοκτησία, ἰδρῦν ὀργανώσεις καὶ δημιουργῇ στρατιὲς γραφειοκρατῶν. Οὔτε οἱ μεγάλες ἐπιχειρήσεις, μήτε τὰ μονοπώλια τὸ ἐξανάγκασαν σ' αὐτό. Μονάχα ἡ πράξη τῆς πολιτικῆς τῆς πλήρους ἀπασχολήσεως καὶ τοῦ οικονομικοῦ κύκλου τὸ ὠδήγησαν στὴν ἀρχή, παρὰ τὴν θέλησή του, πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτή, ἀλλὰ μετὰ ἦταν ὁ πόλεμος ἐκεῖνο πού ἐπέφερε τὸν ὀλοκληρωτικὸ κρατικὸ σχεδιασμό. Μ' ἓνα λόγο: ὄχι ἢ τυχαία ἐξέλιξη τῆς οἰκονομίας μετέβαλε τὴν εἰκόνα ἀλλὰ τὸ ἴδιο τὸ Κράτος.

Φυσικά, δὲν θέλουμε νὰ ποῦμε μὲ αὐτὸ ὅτι στὴν ἴδια τὴν οἰκονομία παρέμειναν ὅλα ὅπως εἶχαν, παρὰ μονάχα, πὼς οὔτε ἡ μεγαλοεπιχείρηση ὡς τέτοια, μήτε καὶ ἡ γραφειοκρατοποίησή της εἶναι ἐκεῖνα, πού ἀπέθεσαν τὴν σφραγίδα τους πάνω στὴ νέα ἐποχὴ. Ἡ ἀποφασιστικὴ διαφορὰ πρὸς τὴν προηγούμενη κατάσταση εἶναι καὶ παραμένει ἡ ἐπέκταση τῶν Μονοπωλίων, ἀπὸ τὰ ὅποια καὶ ξεκινήσαμε. Φέρνει μονάχα ἓνα νέο πρόβλημα μὰ δὲν δημιουργεῖ βασικὰ καμμία νέα οἰκονομικὴ τάξη.

Ἡ ἀρχὴ τοῦ laissez-faire παραμένει ἀκαίρια, ὅσα μονοπώλια καὶ νὰ ὑπάρχουν. Ὁ μονοπωλητὴς μάλιστα στηρίζεται ἀκριβῶς στὴν ἐλευθερία τῆς δράσεως. Ἡ μετάβαση σὲ μία θετικὴ πολιτικὴ τοῦ οικονομικοῦ κύκλου εἶναι ἐκεῖνο, πού παραμερίζει τὴν ἀρχὴ αὐτή. Ἐπίσης καὶ οἱ συνταγματικὲς προϋποθέσεις τῆς οἰκονομίας ἀγορᾶς—παρὰ τὴ μονοπωλιοποίησιν τῆς οἰκονο-

μίας — παραμένουν ανέγγιχτες : ή ιδιωτική ιδιοκτησία, ή έλευθερία τών έπαγγελματιών, ή έλευθερία μετακινήσεως. "Ο,τι τελικά ονομάζουμε καπιταλιστικά χαρακτηριστικά σ' αυτή την οικονομία αγοράς — ή διάκριση μεταξύ κατεχόντων και μη κατεχόντων, ή τάση πρὸς τήν άνισορροπία, ή κρίση, ή ύποαπασχόληση — ύπογραμμίζονται μονάχα πιὸ έντονα και γίνονται πιὸ φανερά. Ένα πράγμα φυσικά αλλάζει. Ο άνταγωνισμός περιορίζεται ολοένα και περισσότερο. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ δὲν γκρεμίζεται τὸ θεμέλιο τοῦ καπιταλισμοῦ, τῆς πραγματικῆς τάξεως τῆς οικονομίας μας, μὰ τὸ θεμέλιο ἐκείνης τῆς τάξεως, πού προεικονίζοταν στὰ μάτια τοῦ Α. Σμιθ και τών άλλων φιλελευθέρων μεταρρυθμιστῶν κατὰ τὸ τέλος τοῦ 18ου και τὶς ἀρχές τοῦ 19ου αἰώνα, τὸ θεμέλιο μίας βασιζόμενης πάνω στὸν συναγωνισμό ἀγοραίας οικονομίας. Έτσι, γενιέται τὸ πρόβλημα τών μονοπωλίων, τὸ τελευταῖο ἀπὸ τὰ τρία, πού ἔχει νὰ λύση ή ὑπάρχουσα οικονομική τάξη. Συγκρινόμενο μὲ τὰ άλλα δύο, τὸ κοινωνικό ζήτημα και τὸ πρόβλημα ἑνὸς σταθεροῦ βαθμοῦ ἀπασχολήσεως, παραστάνει ἕνα ξεχωριστὸ μέλημα τῆς οικονομικῆς πολιτικῆς. Γιατί προφανῶς τὸ κοινωνικό πρόβλημα — ιδιαίτερα τὰ ζητήματα τῆς διανομῆς τῆς ιδιοκτησίας και τῆς κοινωνικῆς ἀνόδου — καθὼς και τὸ πρόβλημα τῆς σταθεροποιήσεως τῆς οικονομίας και συνεπῶς και τοῦ βαθμοῦ ἀπασχολήσεως, ἀπαιτοῦν συνεχεῖς, ἐπίμονες και παντοειδεῖς προσπάθειες τῆς οικονομικῆς Πολιτικῆς. Τουναντίον τὸ πρόβλημα τών μονοπωλίων — ἢ ἀντίθετα ή ἐξασφάλιση τοῦ ἀνταγωνισμοῦ — θὰ πρέπει νὰ βρῆ τὴν λύση του εὐθύς ἐξ ἀρχῆς κατὰ τὴ συζήτηση τών θεμελιακῶν ἀρχῶν τῆς οικονομικῆς τάξεως. Ἀποτελεῖ ἕνα πρόβλημα τῆς ἔννομης τάξεως, εἶναι — ἂν θέλουμε νὰ χρησιμοποιήσουμε τὴν νομική ὀρολογία — ἕνα μέρος τοῦ συντάγματος, ἐνῶ τὰ δύο άλλα — ἐξαιρέσει τοῦ δικαιώματος συμμετοχῆς — παραστάνουν μελήματα τῆς τρέχουσας Διοικήσεως, γιὰ τὴ λύση τών ὁποίων θὰ πρέπει νὰ θεθοῦν συνταγματικά μόνο τὰ γενικά πλαίσια. Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος πού θὰ πραγματευθοῦμε τὸ θέμα τών μονοπωλίων στὰ ἐπόμενα σὲ ἄμεση συσχέτιση μὲ τὶς θεμελιώδεις ἀποφάσεις, πού θὰ πρέπει νὰ ληφθοῦν πάνω στις γενικές ἀρχές ὀργανώσεως ὀλόκληρης τῆς οικονομίας. Αὐτὸ ὅμως δὲν σημαίνει πὼς ἔχει και τὸ προβάδισμα ἀπὸ τὰ δύο άλλα προβλήματα. Τουναντίον μάλιστα : ὅ,τι ἐπέφερε τὴν κρίση τῆς τάξεώς μας δὲν ἦταν τόσο ή ὑπερ-αύξηση και οἱ συνέπειες τών μονοπωλίων ὅσο ή και πρὶν ἀπὸ αὐτὰ ὑφιστάμενη κοινωνική ἀναταραχὴ — ὅσο και νὰ σύντειναν και τὰ ἴδια στὴν ἔντασή της — μαζί μὲ τὸ διαρκῶς ὀξυνόμενο πρόβλημα τῆς ἀπασχολήσεως.

II

Η ΝΕΑ ΤΑΞΗ, ΜΕΛΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΔΥΝΑΤΟΤΗΤΕΣ

1. Προζητήματα

Ἐν ὁ ἀναγνώστης — μὲ κάποια ἀνυπομονησία, εἶναι ἀλήθεια — μᾶς ἀκολουθήσει στὶς προσπάθειές μας νὰ δοῦμε τὰ προβλήματα τοῦ καπιταλισμοῦ, στὶς πολύπλευρες ἔννοιολογικὲς διευκρινήσεις, στὰ θεωρητικὰ ἐπιχειρήματα, ὅπως και στὶς ἐκάστοτε παρεκκλίσεις, πού ἀναγκαστήκαμε νὰ κάνουμε, τότε

θά πρέπει νά ἐνταφιάση κάθε ἐλπίδα μιᾶς σύντομης καί ἀποφασιστικῆς λύσεως τῶν προβλημάτων, πού γνωρίσαμε. Ὅ,τι ἐπίσης ἀκολουθεῖ ἔχει μόνο τὸ σκοπὸ τοῦ προσανατολισμοῦ μέσα στὸν κυκεῶνα τῶν γεγονότων καί τῶν γνωμῶν. Εἶναι τὰ ἴδια προβλήματα, πού συναντᾶμε ξανά μπροστά μας. Ἡ διαφορὰ εἶναι, πῶς δὲν θὰ τὰ ἐξετάσουμε πιά αὐτὰ καθ' ἑαυτά, ἀλλὰ μόνο διαφορά μετὰ τις δυνατότητες, πού ἔχει στὰ χέρια τῆς ἡ οἰκονομικῆς πολιτικῆς. Ἀρχίζουμε μετὰ δύο ζητήματα, πού ἀπὸ φύση τους δὲν μπορούμε νά ἀποφύγουμε.

Συζητᾶμε γιὰ μία μελλοντικὴ τάξη καί ἐννοοῦμε μ' αὐτὸ μία τάξη, πού θὰ πρέπει νά ὑπάρχει, μία τάξη, πού θέλουμε ἡμεῖς οἱ ἴδιοι. Μὰ ἂν αὐτὸ ἔχη κάποια ἔννοια, εἶναι προβληματικό. Ὁ Μάρξ προφήτεψε μιὰν ἀναγκαστικὴ ἐξέλιξη καί σ' αὐτὸ στηρίχτητε τόσο πάνω σὲ τεχνικὲς καί οἰκονομικὲς τάσεις ὅσο καί πάνω στὶς γνώμες καί τὰ συμφέροντα τῶν ἀνθρώπων, πού ἡ ὁρμὴ τῶν γεγονότων τοὺς ὀδηγεῖ στὴν ἴδια κατεύθυνση. Διαπρέπει συγγραφεῖς τῆς ἐποχῆς μας ἔχουν τὴν ἴδια γνώμη ἂν καί γιὰ νά τὴν δικαιολογήσουν, ἐπικαλοῦνται ἄλλα γεγονότα. Ἄν εἶχαν ἔτσι τὰ πράγματα, τότε δὲν θὰ μᾶς ἀπέμενε τίποτα ἄλλο παρὰ νά κάνουμε μία πρόγνωση αὐτοῦ, πού θὰ ἀκολουθήσει ἀναγκαστικά. Ἄν ὅμως συζητοῦμε — ὅπως συμβαίνει ἐδῶ — διάφορες δυνατότητες, τότε εἶναι φανερό ὅτι βασιζόμαστε στὴν πεποίθηση, πῶς ἡ ἐξέλιξη δὲν εἶναι ἀναγκαστικὴ καί πῶς συνεπῶς μᾶς ἀφήνει ἕνα ἐλεύθερο πεδίο—ὅσον ἀφορᾶ τουλάχιστον τὴν ἐξωτερικὴ διαμόρφωσή τῆς. Τοῦτο εἶναι ἀμφίβολα ἀληθινό. Ὅσο εἶναι βέβαιο, πῶς ὑπάρχουν πράγματα, πού δὲν μπορούμε νά ἀποφύγουμε — ὅπως π.χ. τὴν τάση πρὸς τὴν μεγαλοεπιχείρηση σὲ ὠρισμένους κλάδους τῆς οἰκονομίας — ἄλλο τόσο εἶναι βέβαιο, πῶς στέκει στὸ χέρι μας νά ὀργανώσουμε τὴν κάλυψη τῶν ἀναγκῶν μας κατὰ τὸ σύστημα ἢ τῆς οἰκονομίας ἀγορᾶς ἢ τῆς διοικητικῆς οἰκονομίας καί στὸ πλαίσιο τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης ἀποφάσεως νά λάβουμε ὅλα τὰ σχετικὰ οἰκονομικοπολιτικὰ καί κοινωνικοπολιτικὰ μέτρα. Καί δὲν εἶναι τόσο ἡ κατάσταση ὅσο ὁ ἄνθρωπος, πού μᾶς ἐπιβάλλει περιορισμούς, ὄχι οἱ πραγματικὲς του ἐπιθυμίες, μὰ οἱ γνώμες του, οἱ κληρονομημένες καί ἀκαμπτές ἰδεολογίες, πού ἅμα συνεπάρουν τὶς μᾶζες μιὰ φορά, ἀποκοτῶν τὴν δύναμη μιᾶς θρησκευτικῆς πίστεως καί καθορίζουν τὴν ἐξέλιξη γιὰ πολὺ ἀκόμα καιρὸ, ἀδιάφορο ἂν στὸ μεταξύ ἄλλαξε ὁ κόσμος καί ἀδιάφορο ἐπίσης κατὰ πόσον ἀνταποκρίνονται στὰ πραγματικὰ τους συμφέροντα.

Μ' αὐτὸ ἐρχόμαστε στὸ δεῦτερο ζήτημα. Θέλουμε μία τάξη, πού νά εἶναι ὑγιής, πού νά εἶναι καλὴ — ἐν πάσῃ περιπτώσει καλλίτερη ἀπὸ τὴν μέχρι τοῦδε. Ἀλλὰ τί σημαίνει «ὑγιής», τί σημαίνει «καλὴ»; Μποροῦμε φυσικὰ νά ποῦμε ἀπλᾶ: μία τάξη, πού νά μὴ δείχνη τις προηγούμενες ἀτέλειες. Αὐτὲς τὶς ἀτέλειες ἀκριβῶς θελήσαμε νά δείξουμε στὰ προηγούμενα. Μολονότι ἔτσι χαρακτηρίζονται τὰ συγκεκριμένα προβλήματα, πού θὰ ἔχη νά λύση ἡ νέα τάξη, ὑπάρχουν — εὐτυχῶς ἢ δυστυχῶς, ὅπως τὸ πάρη κανεῖς — σχεδὸν πάντοτε περισσότερες ἀπὸ μία δυνατότητες, καί γιὰ τὶς ἀποφάσεις, πού πρόκειται νά λάβουμε, χρειαζόμαστε ἕνα κριτήριον. Αὐτὸ ἰσχύει λιγώτερο γιὰ

τά συγκεκριμένα μέτρα, όπου και πρόκειται κατὰ κύριο λόγο γιὰ πρακτικὰ ζητήματα. Μὰ ἰσχύει μὲ πλήρη βαρύτητα γιὰ τὴν ἀπόφασή μας γύρω ἀπὸ τὶς γενικὲς ἀρχὲς τῆς νέας τάξεως. Καὶ εἶναι εὐνόητο, πὼς ἓνα τέτοιο κριτήριον δὲν εἶναι μία ἀλήθεια, πού ἀπορρέει ἀπὸ καθαρὴ γνώση καὶ μπορεῖ ἐπιστημονικὰ νὰ ἀποδειχθῆ, ἀλλὰ μία θρησκευτικὴ ἢ φιλοσοφικὴ ἀξία, τῆς ὁποίας ἡ ἀλήθεια πρέπει νὰ πιστευθῆ.

Δὲν βρίσκουμε αὐτὴ τὴν ἀξία στὰ ἔτοιμα προγράμματα, πού προσφέρονται πλουσιοπάροχα στὸ ὄνομα τοῦ σοσιαλισμοῦ καὶ τῆς δημοκρατίας, τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς δικαιοσύνης, τῆς λαϊκῆς κοινότητος καὶ τῆς συνευνοήσεως τῶν λαῶν. Ἀλλὰ ἴσως πίσω ἀπὸ αὐτὰ βροῦμε κάτι τί τὸ κοινό, πού ριζωμένο στὸ κοινὸ παρελθόν, θὰ μπορούσε νὰ ἀποκτήσῃ κάποια σημασία στὴν ἀναρχούμενη, ἀμφίβολη καὶ χωρὶς πίστη ἐποχὴ μας. Μία ἀξία, πού πάνω ἀπὸ λαούς, τάξεις καὶ θρησκείες, θὰ εἶχε ἀκόμα τὴν δύναμη νὰ ἐλκύσῃ τοὺς ἀνθρώπους καὶ πού γιὰ τὸ θρησκο ἄνθρωπο δὲν θὰ ἀποτελοῦσε ἀναγκαστικὰ τὴν τελευταία ἀξία, μὰ πού δὲν θὰ βρισκόταν μ' αὐτὴ σὲ ἀντίθεση. Ἄν ὑπάρχει μία τέτοια ἀξία καὶ ἂν τὴν ἀναγνωρίσουμε — αὐτὸ εἶναι καὶ μένει ὑποκειμενικὴ ἀπόφασή μας — τότε ὑπάρχει καὶ τὸ θεμέλιο, πού χρειαζόμαστε γιὰ νὰ συνεχίσουμε τὴν ἔρευνά μας.

Ἐπάρχει μονάχα μία ἀξία, πού ἔχει ἀποκτήσει τὴν γενικὴ αὐτὴ σημασία: Ἡ ἐλευθερία. Ἡ ἐλευθερία σὰν ὀρέφυτο καὶ ἡ ἐλευθερία σὰν φιλοσοφικὴ ἰδέα. Παραποιημένη καὶ ἰδιοποιημένη ἢ ἔννοιά της, ἀποτελεῖ, ἐν τούτοις, ἕκφραση μιᾶς ἄμεσης ἀνάγκης. Πολυσημάντη καὶ εὐμετάβλητη ἔχει, ἓνα ἐντελῶς ὠρισμένο περιεχόμενο. Σὲ πρώτη γραμμὴ στέκει ἡ ἄρνηση τῆς καταπίεσεως τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ ἄνθρωπο τῆς ἴδιας θελήσεως ἀπὸ τὴν ξένη — ἡ ἐλευθερία σὲ πολιτικὴ ἔννοια. Βαθύτερο καὶ εὐρύτερο, πού περιλαμβάνει κατὰ βᾶθος καὶ τὸ πρῶτο, εἶναι τὸ δεύτερο, θετικὸ περιεχόμενο τῆς ἐλευθερίας, ὅπως τὸ συνέλαβε ἡ γερμανικὴ φιλοσοφία: ἡ δυνατότητα τῆς ἀναπτύξεως τῆς προσωπικότητος σὰν σύνολο, μέσα στὰ ὅρια, πού θέτει τὸ δικαίωμα ἀναπτύξεως ὅλων τῶν ἄλλων — ἡ ἐλευθερία σὲ κοινωνικὴ ἔννοια. Καὶ τὰ δύο περιεχόμενα βασιζοῦνται πάνω στὴν ἰδέα τῆς ἀξιοπρεπείας καὶ τῆς προσωπικότητος, πού συμπίπτει μὲ τὴν ἰδέα τοῦ ἀνθρωπισμοῦ. Ὅτι ἡ ἐλευθερία, ἔννοια μὲν ἔτσι, δὲν εἶναι μόνο μία ὠραία λέξις τῆς ἰδεαλιστικῆς φιλοσοφίας, μὰ καὶ μία στοιχειώδης ἀνάγκη τοῦ ἀνθρώπου — τουλάχιστον στὴ Δύση — μᾶς ἔχει ἐπιβεβαιώσει κάθε πείρα — καμμία δὲν μᾶς τὸ διέψευσε. Ἴσως νὰ ξυπνήσῃ ἀργότερα στοὺς καταπιεζόμενους, ἴσως νὰ χαλαρώνεται ἀπὸ τὴν ἀνάγκη καὶ τὴ δυστυχία. Οἱ μᾶζες ἀνίκανες νὰ δοῦν τὶς εὐεργετικὲς συνέπειές της, τὴν ἀναγκαίαν φαινομενικὴ ἐλευθερία — σὲ κάθε περίπτωσιν ξαναγεννιέται πάντοτε νέα. Καὶ ὅπως ἀποτελεῖ μία στοιχειώδη ἀνάγκη τοῦ ἀνθρώπου, ἔτσι παρέχει τὴν βάση καὶ γιὰ ὅλες τὶς κοινωνικὲς μεταρρυθμιστικὲς ἰδέες. Στὸ φιλελευθερισμὸ βρίσκει τὴν πιὸ ἰσχυρὴ ἕκφρασή της, μὰ κατευθύνει — ὅπως εἶδαμε — καὶ τὸ βῆμα τοῦ σοσιαλισμοῦ κάθε χροιάς. Ἀκόμα καὶ ὁ κομμουνισμὸς δὲν τὴν ἀγνοεῖ. Γιατὶ ἡ ἐποχὴ τῆς δικτατορίας τοῦ προλεταριάτου θεωρεῖται μόνο σὰν ἓνα ἐνδιάμεσο στάδιο, σὰν μία προβαθμίδα πρὸς τὴν κατάστασιν τοῦ ἀνεπτυγμέ-

νου κομμουνισμοῦ, μία προβαθμίδα, κατὰ τὴν ὁποία θὰ ἀφανισθοῦν τὰ ὑπολείμματα τῆς μπουρζουαζίας, θὰ μορφωθοῦν οἱ ἐργάτες καὶ θὰ ἀναπτυχθοῦν πλήρως οἱ τεχνικὲς παραγωγικὲς δυνάμεις. Τότε θὰ πεθάνῃ βαθμιαία τὸ κράτος καὶ τῆ θέσῃ τῆς ἐξουσιάσεως προσώπων θὰ πάρῃ μονάχα ἡ διοίκηση πραγμάτων — μία παλιὰ ἰδέα τοῦ Saint-Simon (1) (1760 - 1825), πού τὴν πῆραν ὁ Μάρξ, ὁ Ἑγκελς (1820 - 1895) καὶ ὁ Λένιν (1870 - 1924). Ἦδη τὸ κομμουνιστικὸ μανιφέστο τοῦ 1848 χαρακτηρίζει τὴν τελικὴ κατάστασι, σὰν προβλέπει, ὅτι ἡ ἀστικὴ κοινωνία μὲ τὶς ταξικὲς τῆς ἀντιθέσεις θὰ ἐξαφανισθῇ καὶ στῆ θέσῃ τῆς θὰ στηθῇ μία ἀταξικὴ ἐλεύθερη κοινωνία, «στὴν ὁποία ἡ ἐλεύθερη ἐξέλιξι τοῦ καθενὸς θὰ εἶναι ἡ προϋπόθεσι τῆς ἐλεύθερης ἐξελίξεως ὅλων τῶν ἄλλων». Ἀπὸ αὐτὸ γίνεται φανερό, πὼς δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ κατηγορήσῃ τὸν κομμουνισμό, πὼς θεωρεῖ καί, πράξι σ' αὐτὸν δὲν ἐναρμονίζονται. Κανένας ἀπὸ τοὺς μεγάλους ἀρχηγούς του δὲν ἀρνήθηκε ὅτι ἡ ἐποχὴ τῆς δικτατορίας θὰ εἶναι μία ἐποχὴ βίας. Δὲν βρίσκεται, ἐπομένως, ἐδῶ ἡ ἀσυνέπειά του, παρὰ μονάχα στὸ ὅτι περιορίζει αὐθαίρετα τὸ αἶτημα τῆς ἐλευθερίας χρονικὰ στὴν ἐποχὴ τῆς τελικῆς καταστάσεως καὶ αὐτὴ ἡ ἀσυνέπεια εἶναι διπλῆς φύσεως: ἠθικὴ, γιατί ἡ ἰδέα τῆς ἐλευθερίας ἰσχύει χωρὶς ὅρους — ἀκόμα καὶ στὴν ἐποχὴ τῆς διανύσεως τῆς ἐξελίξεως πρὸς τὸ τέρμα τῆς ἀταξικῆς κοινωνίας — καὶ τεχνικὴ, γιατί ἡ καταπίεσι τῆς ἐλευθερίας κατὰ τὸ μεταβατικὸ στάδιο τοποθετεῖ τὴν πραγματοποίησίν της σὲ ἓνα ἄγνωστο καὶ μακρυνὸ μέλλον — ἂν δὲν τὴν καθιστᾶ κίολας ἀδύνατη.

Ὅπως καὶ νὰ ἔχη τὸ πρᾶγμα, ἡ γενικὴ ἰσχύς τῆς ἰδέας τῆς ἐλευθερίας παρουσιάζεται ὑποπτη. Σὲ τί μπορεῖ νὰ μᾶς χρησιμεύσῃ μία λέξι πού χρησιμοποιοῦν φίλοι καὶ ἀντίπαλοι; Πὼς μπορεῖ νὰ ἀποτελέσῃ τὸ κριτήριον, πού θὰ μᾶς καταστοῦσε δυνατὲς τὶς ἀποφάσεις μας; Θὰ προσπαθήσουμε νὰ τὴ φέρουμε σὲ σχέση μὲ τὴ λέξι *ισότητι*, γιὰ νὰ δοῦμε ἂν μπορῇ νὰ μᾶς φανῇ χρησιμη. Σὲ μιὰ πρώτη καὶ γενικὴ σημασία ἀπαιτεῖ ἡ ἰσότητι τὴν ἐπέκτασι τῆς ἐλευθερίας σὲ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους. Αὐτὸ εἶναι κάθε ἄλλο παρὰ εὐνόητο. Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες π.χ. δὲν εἶχαν ἀναγνωρίσει μιὰ τέτοια ἰσότητι, ὁ πρῶτος πού τὴν δίδαξε ἦταν ὁ Χριστιανισμός. Εἶναι «ἡ ἰσότητι ὅλων τῶν ὄντων, πού φέρνουν ἀνθρώπινη ὄψη», κατὰ τὸν λόγο τοῦ Φίχτε. Ὁ Χριστιανισμός τὴν ἔννοοῦσε ὡς τὴν ἰσότητι ἀπέναντι στὸ Θεό, ὁ φιλόσοφος ὡς τὴν ἰσότητι τῆς ἀνθρώπινης ἀξιοπρεπείας. Αὐτὴ ἡ δεῦτερη εἶναι, πού μᾶς ἀπαγορεύει νὰ μεταβάλλουμε τὸν ἀνθρώπο — ἀκόμα καὶ τὸν πιὸ κατώτερο — σὲ ἀντικείμενον, αὐτὴ εἶναι, πού καθιστᾶ τὴν ἐλευθερία δικαίωμα ὅλων. Εἶναι ἡ ἰδέα τοῦ ἀνθρωπισμοῦ, ὄχι ἀπὸ οἶκτο, μὰ ἀπὸ τὸ δικαίωμα, πού ἔχει ὅποιος φέρει τὴν σκέτη ἰδιότητι τοῦ ἀνθρώπου. Αὐτοῦ τοῦ εἴδους τὴν ἰσότητι τὴν ὀνομάζουμε ἰσότητι I.

1) Γάλλος κοινωνικὸς κριτικὸς, ἓνας ἀπὸ τοὺς μεγαλύτερους θεμελιωτὲς τῆς ἰδέας τοῦ σοσιαλισμοῦ στὴ Γαλλία. Ἄν καὶ ἐπέδωκε τὴν δημιουργία μιᾶς ἀταξικῆς κοινωνίας, ἐν τούτοις ἡ διδασκαλία του ἔχει ἐλάχιστη ὁμοίωσι μὲ τὸ μαρξιστικὸ σοσιαλισμό. Τὴ λύσι τοῦ κοινωνικοῦ προβλήματος τὴν περιμένε σὲ πρώτη γραμμὴ, ἀπὸ μιᾶς ἠθικο-θρησκευτικῆς ἀνανέωσι τῆς ἀνθρωπότητος. (Κ. Σ.).

Σύμφωνα με την ισότητα αυτή αποκλείεται κάθε τρόπος και μέθοδος, που προσβάλλουν το δικαίωμα της αυτοδιαθέσεως, όπως π.χ. η αναγκαστική εργασία, ή η απαγόρευση της ελεύθερης μετακινήσεως και άλλα πολλά. Άλλα μ' αυτό το άρνητικό αίτημα δεν εξαντλείται για κανένα λόγο το περιεχόμενο της ιδέας της ελευθερίας. Η αυτοδιάθεση περιλαμβάνει και ένα θετικό αίτημα: την ανάπτυξη της προσωπικότητας. Γιατί ακόμα και στην περίπτωση, που ο άνθρωπος απολαμβάνει τις νομικές ελευθερίες, προσκρούει σε πραγματικούς περιορισμούς, που θέτουν από την μία μεριά ή μόρφωση, από την άλλη ή πειρασία, προσκρούει σε μίαν υλική ανισότητα, που εμποδίζει την ελευθερία. Αν πρόκειται να διαμορφώση τη ζωή του αυτόνομα, τότε είναι απαραίτητη και η υλική ελευθερία. Τι έννοοῦμε μ' αυτό;

Έννοοῦμε την ισότητα αναφορικά με τις «τυπικές», τις «έξωτερικές» δυνατότητες της αποκτήσεως μορφώσεως και πειρασίας. Είναι το δεύτερο είδος της ισότητας, ή ισότητα II. Μά μόνον την ισότητα των έξωτερικῶν, των τυπικῶν ὄρων ἔχουμε ὑπ' ὄψη μας. Γιατί για την ἔλλειψη μορφώσεως ἢ πειρασίας μπορεί νὰ φταίη ὁ ἴδιος ὁ ἄνθρωπος—στην περίπτωση που τοῦ λείπουν ἢ τὰ φυσικά χαρίσματα ἢ ἡ θέληση. Ἐδῶ εἶναι ἀδύνατο νὰ μιᾶμε γιὰ «έξωτερικό» περιορισμό. Ἐξ ἄλλου, ἡ ἔλλειψη ὡς τέτοια δὲν ἔχει καὶ τόσο σημασία, ἂν ὑπάρχη ἡ δυνατότητα ὑπερνικήσεώς της. Ἄν συμβαίη αὐτό, εἶναι ἕνα πραγματικό ζήτημα. Τὸ τραχύ, ἐπὶ γενεές ἀγεφύρωτο χάσμα μεταξύ κατεχόντων καὶ μὴ κατεχόντων, που χαρακτηρίζει τις ἀρχές τοῦ καπιταλισμοῦ, δὲν ὑπάρχει, φυσικά, σήμερα στην παλιά του μορφή, μήτε καὶ ἡ ἐκπαίδευση σὲ ἀνώτερα ἐπαγγέλματα ἀποτελεῖ πιά μονοπώλιο τῶν πλουσιῶν. Μ' ὅλα ταῦτα οἱ τυπικοί, οἱ ἔξωτερικοί ὄροι δὲν εἶναι ἴσοι. Ἡ ιδέα τῆς ελευθερίας ἀπαιτεῖ καὶ την ισότητα II. Ἡ οικονομικὴ πολιτικὴ ἔχει ἐδῶ ἕνα θετικό καθῆκον. Δὲν θὰ μπορούσαμε νὰ ἐκφράσουμε ὅλα αὐτὰ καλλίτερα ἀπὸ ὅ,τι μὲ τὰ λόγια τοῦ Γερμανοῦ φιλοσόφου, που ὑπῆρξε σύγχρονα καὶ ὁ πρῶτος σοσιαλιστής, μὲ τὰ λόγια τοῦ Φίχτε: «Πρὶν ζυτνήση καὶ κυριαρχήση ὁ λόγος, ἔλαβε χώρα ἡ μοιρασιά τῆς ιδιοκτησίας τυχαία ἢ μὲ βία. Γι' αὐτὸ θὰ πρέπει τὸ κράτος νὰ δώση πρῶτα στὸν καθένα τὸ μεριδίῳ του, νὰ τὸν κἀν ἰδιοκτήτη καὶ ἔπειτα νὰ τὸν προστατεύη μὲ τὸ σκοπὸ νὰ μποροῦν νὰ ζοῦν ὅλοι περίπου στὸν ἴδιο βαθμὸ εὐχάριστα. Νὰ μποροῦν, λέω, ὄχι πῶς πρέπει. Γιατί, ἂν κάποιος ζῇ λιγώτερο εὐχάριστα ἀπὸ ὅ,τι ἕνας ἄλλος, θὰ φταίη μονάχα ὁ ἴδιος καὶ ὄχι ὁ ἄλλος».

Πῶς μπορεί νὰ πραγματοποιηθῆ αὐτὴ ἡ ισότητα εἶναι ἕνα ἄλλο ζήτημα. Ὁ Φίχτε δὲ μπόρεσε νὰ δῆ κανένα ἄλλο μέσον παρὰ μόνον ἕνα αὐστηρὸ ἀστυνομικο-κρατικὸ διακανονισμό τῆς οικονομίας. Ὁ ἐξτρεμιστικὸς μαρξισμὸς βλέπει τὴ λύση στην πλήρη κατάργηση τῆς ιδιωτικῆς ιδιοκτησίας, που θὰ σήμαινε ταυτόχρονα καὶ τὴ μετάβαση στὸ καθεστῶς τῆς διοικητικῆς οικονομίας. Θὰ πρέπει νὰ ἐξετάσουμε ἂν δὲν ἐξαφανίζεται μὲ την πραγματοποίησιν τοῦ θετικοῦ περιεχομένου τῆς ιδέας τῆς ελευθερίας, τὸ πρῶτο, τὸ «ἀρνητικό».

Ἄν πρῶτα ἡ ισότητα, ὡς ισότητα τῆς ἀνθρωπίνης ἀξιοπρεπείας (Ἰσότητα I), ἐπεκτείνη τὴν ἀρχὴ τῆς ελευθερίας σὲ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους, ἂν

ἔπειτα ἡ ἰσότητα τῶν τυπικῶν δυνατοτήτων (Ἰσότητα II) παρουσιάζεται ὡς ἡ προϋπόθεση αὐτῆς τῆς ἐλευθερίας, τότε ποιά εἶναι ἡ σχέση της πρὸς τὴν ἰσότητα ὑπὸ τὴν ἔννοια τοῦ φυσικοῦ δικαίου (Ἰσότητα III); Ἐπαιξε ἓνα μεγάλο ρόλο τὴν ἐποχὴ τοῦ διαφωτισμοῦ τὸ 18ο αἰῶνα καὶ κατόπιν στὴ γαλλικὴ ἐπανάσταση, μὰ ἰδιαίτερα στὸ Robespierre (1) (1758–1794). Ἀξιῶναι τὴν ἀπόλυτη ἰσότητα τῶν ὑλικῶν μέσων ζωῆς καὶ ὑπ' αὐτὴν τὴν ἔννοια, φυσικά, ἐλευθερία καὶ ἰσότητα εἶναι πράγματα ἀσυμβίβαστα. Γιατὶ ἡ ἐλευθερία ἀπαιτεῖ τὴν ἀνάπτυξη τῆς προσωπικότητος, δηλαδὴ καὶ τὴν ἀνάπτυξη τῶν ἀτομικῶν χαρισμάτων καὶ ἐπειδὴ αὐτὰ εἶναι ἐκ φύσεως ἄνισα, γίνεται καὶ ὁ ὑλικὸς ἐφοδιασμὸς ἄνισος. Ἐδῶ γίνεται ἀναπόφευκτη μία ἀπόφαση ἢ ὑπὲρ τοῦ ἑνὸς ἢ ὑπὲρ τοῦ ἄλλου, δηλαδὴ ἢ θὰ προτιμῆσθαι κανεὶς τὴν ἰσότητα καὶ θὰ ἀγνοήσθαι τὴν ἐλευθερία ὅπως π.χ. σὲ ἐποχὲς ἀνάγκης, ἐπαναστάσεως, πολέμου, ἢ ἀντίθετα, θὰ προτιμῆσθαι τὴν ἐλευθερία καὶ θὰ παραμερίσθαι τὴν ἀρχὴ τῆς ἰσότητος καὶ ἰσοπεδώσεως. Τοῦτο τὸ δειλῆμμα ἦταν ἀφορμὴ νὰ γίνουσι πολλὰ τρωτά. Εἰπώθηκε, πὼς ἡ ἀρχὴ τῆς ἰσότητος εἶναι περιφρονητέα γιατί ἀποτελεῖ τὴ σωτηρία τῶν ἀνικάνων, καὶ πὼς στὸ καθεστὼς τῆς ἐλευθερίας ἐπιβάλλεται μόνον ὁ ἰκανός. Μὰ ἡ ἐλευθερία, πού ὑποννοεῖται ἐδῶ, εἶναι ἡ ἐλευθερία τοῦ καπιταλισμοῦ τοῦ *laissez-faire*. Ἡ ἐλευθερία, ὅμως, πού ἔχουμε ἡμεῖς ὑπ' ὄψη μας εἶναι ἡ θεμελιωμένη πάνω σὲ ἴσες δυνατότητες ἀναπτύξεως. Κι' αὐτὸ ἀποτελεῖ καθῆκον καὶ κριτήριον τῆς οἰκονομικῆς πολιτικῆς ταυτόχρονα. Ὡς καθῆκον ἀπαιτεῖ τὴ λύση τῶν προβλημάτων, πού μᾶς ἔφερε ὁ καπιταλισμὸς, ὡς κριτήριον δείχνει τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο θὰ πρέπει νὰ ζητηθῆ ἡ λύση τους. Ἄς στραφοῦμε στὰ δύο αὐτὰ σημεῖα.

2. Ἡ ἀρχὴ τῆς τάξεως

Σὲ πρώτη γραμμὴ ὄτεκε ἡ ἀπόφαση γύρω ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὀργανώσεως τῆς συνολικῆς οἰκονομίας ἀναφορικά μὲ τοὺς τρόπους καὶ τὰ μέσα, πού καθίστοῦν δυνατὴ τὴ διεύθυνση αὐτῆς τῆς τεράστιας καὶ περίπλοκης διαδικασίας τῆς παραγωγῆς. Ἡ σύγχρονη οἰκονομικὴ θεωρία ἀρχίζει μὲ τὸ ζήτημα τῆς διευθύνσεως. Ἀποκαλύπτει τὴν αὐτοδιεύθυνση τῆς οἰκονομίας ἀγορᾶς μὲ τὸ μηχανισμό τιμῶν. Μὰ ὑπάρχει καὶ ἡ διεύθυνση ἐκ τῶν ἄνω, ἐπὶ τῆ βάσει ἑνὸς σχεδίου, ἓνα δεύτερο σύστημα, πού δὲν χρειάζεται νὰ συνδέεται μονάχα μὲ πολεμικὴ περίοδο ἢ μὲ κατάστασι ἀνάγκης. Εἶναι τὸ σύστημα τῆς διευθύνσεως, τῆς σχεδιασμένης, τῆς διοικητικῆς οἰκονομίας, στὸ ὁποῖο μία κεντρικὴ ἀρχὴ ἀναλαμβάνει τὴ διεύθυνση. Τὸ αἶτημα τῆς ἐλευθερίας δὲν μπορεῖ νὰ μᾶς κἀνῃ νὰ ἀποφανθοῦμε προκαταβολικά γιὰ τὸ ἓνα ἢ τὸ ἄλλο σύστημα. Τὸ ἀπλὸ γεγονός, ὅτι ὁ κρατικὸς ὑπάλληλος εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ ἐκτελέσῃ τὴν ὑπηρεσίαν του στὸ πλαίσιο ὁδηγιῶν δὲν τὸν κάνει ἀνελεύθερο.

Σήμερα παρατηρεῖται μία ἰσχυρὴ τάσι πρὸς τὸν κεντρικὸ σχεδιασμό. Ἄς ρωτήσομε ποιά εἶναι τὰ κίνητρά της. Ἡ ροπὴ πρὸς τὴν σχεδιασμένη

1) Γάλλος ἐπαναστάτης, τοῦ ὁποίου τὸ ὄνομα εἶναι συνδεδεμένο μὲ τὴν ἐξάπλωσι μῖα ἀνήκουστης τρομοκρατίας κατὰ τὴν περίοδο τῆς σύντομης δικτατορίας του. (Κ.Σ.).

οικονομία είναι κατά πρώτο λόγο ένα μέρος τῆς κληρονομίας τοῦ μαρξιστικοῦ σοσιαλισμοῦ, πού δὲν ἀναγνωρίζει τὰ θεμέλια τῆς οἰκονομίας ἀγορᾶς, τὴν ἰδιωτικὴ ἰδιοκτησία καὶ τὸν συναγωνισμό. Θὰ πρέπει νὰ στηθῆ ἡ θέση τῆς ἰδιωτικῆς ἰδιοκτησίας—κατὰ τὴν ἀποψη αὐτῆ—ἡ κοινὴ ἰδιοκτησία, στὴ θέση τοῦ ἀναρχικοῦ σοσιαλισμοῦ μίᾳ σύμφωνα μ' ἕνα κεντρικὸ σχέδιο ἐργαζόμενη διοικητικὴ οἰκονομία. Μία διοικητικὴ οἰκονομία, λοιπόν, μὲ κοινὴ ἰδιοκτησία, μίᾳ κολλεκτιβιστικὴ οἰκονομία, πού ἐξαλείφει ὅλα τὰ ἐλαττώματα τῆς καπιταλιστικῆς οἰκονομικῆς τάξεως μὲ μιᾶς καὶ πού ἀπερίφραστα ὡς σοσιαλισμὸς ἀντιπαραβάλλεται πρὸς τὸν καπιταλισμὸ. Ἐνα μέρος ἀποτελεῖ ἡ κρατικοποίηση ὠρισμένων βασικῶν βιομηχανιῶν, πού δημιουργεῖ—ἐφ' ὅσον κανεὶς δὲν παραμερίζει καὶ τὴν οἰκονομία ἀγορᾶς ὡς σύνολο—ἕναν περίεργο «ντουαλισμὸ».

Ἡ ροπή πρὸς τὸν σχεδιασμὸ πηγάζει ὁμως στὴ σημερινὴ ἐποχὴ καὶ ἀπὸ ἕνα δεύτερο, εἰδικώτερο κίνητρο: τὴν ἐπιδίωξη τῆς πλήρους ἀπασχολήσεως. Σὰν τέτοια ἡ ροπή αὐτὴ ὑποστηρίζεται ἀπὸ πολλοὺς, πού ἀνήκουν σὲ ὅλα τὰ στρατόπεδα. Φυσικὰ οἱ προμάχοι τῆς—ἐφ' ὅσον προέρχονται ἀπὸ τὶς δημοκρατίες τῆς Δύσεως—πυροκεφαλιάζουν ἂν ὑπάρχη τρόπος συμβιβασμοῦ μεταξὺ ἐλευθερίας καὶ σχεδιασμένης οἰκονομίας. Ἡ κοινὴ ἰδιοκτησία σ' αὐτὴν τὴν περίπτωσιν δὲν εἶναι ἀνάγκη ν' ἀποτελῆ ἀπαραίτητα ἕνα χαρακτηριστικόν. Γύρω ἀπὸ τὸ θέμα αὐτὸ ἀποφασίζει ἡ κεντρικὴ διεύθυνση. Ἐπιτρέπει, φυσικὰ, —ἅπαξ καὶ εἰσαχθεῖ—περισσότερα πράγματα ἀπὸ τὴ σκέτη ἐξασφάλισιν τῆς πλήρους ἀπασχολήσεως. Τὸ ὀλιγώτερο—ἀκόμα καὶ στὴν περίπτωσιν, πού διατηρεῖται ἡ ἰδιωτικὴ ἰδιοκτησία—δισσπᾶται ὁ αὐτόματος σύνδεσμος μεταξὺ παραγωγῆς καὶ διανομῆς τοῦ εἰσοδήματος, πού ὑπάρχει στὴν οἰκονομία ἀγορᾶς. Ἀνάλογα μὲ τὴν ἔκτασιν ἐφαρμογῆς τῶν δυνατοτήτων, πού βρίσκονται στὴ διάθεσιν τῆς κεντρικῆς ἀρχῆς, παίρνει καὶ ἡ διοικητικὴ οἰκονομία μιᾶ περισσότερο ἢ λιγώτερο ἔντονη σοσιαλιστικὴ χροιά. Ἄλλὰ θὰ ἀφήσουμε αὐτὴ τὴν πλευρὰ τοῦ ζητήματος ἀσυζήτητη. Ὅ,τι μᾶς ἐνδιαφέρει εἶναι ἡ διοικητικὴ οἰκονομία ὡς ὀργάνωσιν, ὡς ἕνας ἀπέναντι τῆς οἰκονομίας ἀγορᾶς ἀντίθετος μηχανισμὸς διευθύνσεως. Οἰκονομία ἀγορᾶς καὶ διοικητικὴ οἰκονομία ἀποτελοῦν δύο τύπους, πού ὁ ὀρισμὸς τους δὲν παρουσιάζει δυσκολίας, μὰ πού ἡ ἀντίθεσίν τους δὲν συμπίπτει μὲ κανένα τρόπο μὲ τὴν ἀντίθεσιν μεταξὺ καπιταλισμοῦ καὶ σοσιαλισμοῦ. Ὑπάρχουν καὶ ἄλλες δυνατότητες δημιουργίας μιᾶς ἀταξικῆς κοινωνίας ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κολλεκτιβιστικὴ διοικητικὴ οἰκονομία. Καὶ γνωρίζουμε ἀκόμα, πὼς οἰκονομία ἀγορᾶς καὶ καπιταλισμὸς δὲν εἶναι τὸ ἴδιο πρᾶγμα.

(Συνεχίζεται)